

Верхнє Потисся в епоху латену

1. Кельти: проблема походження

Історія Верхнього Потисся III – середини I ст. до н.е. багато в чому визначається приходом і осіданням у регіоні носіїв латенської цивілізації – кельтів. Їх приход відіграв роль каталізатора в місцевому доволі архаїчному середовищі. Порушився сталий уклад життя північнофракійських племен і видозмінилась місцева культура.

В історії Європи ім'я "кельти" закріплюється за численними племенами, які освоїли протягом I тис. до н.е. величезні простори від Ірландії до Карпат із виходом в Анатолію.

Чим саме знамениті давні кельти? По-перше, вони видобували та обробляли залізо, виготовляли високоякісну сталь. По-друге, мали дивний дар переймати від інших народів досягнення в галузях техніки та культури. По-третє, відрізнялися демографічною та військовою рухливістю, завдяки чому змогли з областей між Рейном і Влтавою, які були, очевидно, їхньою колыскою, розселитися на величезному просторі, передаючи племінному світу Європи новітні досягнення в галузі науки й техніки. І хоча кельти не створили єдиної політичної організації, в області мови, релігійних уявленнях і матеріальній культурі утворилася єдність, яка дозволяє говорити про кельтську спадщину в Європі і про їхній вплив на навколишні племена і народи.

Серед народів далекої периферії Середземномор'я кельти були одними з перших, яких виділили античні автори з розпливчастого й невизначеного поняття "гіпербореїці". Етнонім "кельти" вживав Гекатей Мілетський (560 - 480 рр. до н.е.), а трохи пізніше Геродот (II, 33), розміщуючи їх у витоків Істру (Дунаю).

З III ст. до н.е., у період вторгнення кельтів до Македонії і Греції, з'являється новий термін "галати". Цезар (В.Г., I.1) і Павсаній (X, 21, 5) – єдині автори, які пояснюють, що етнонім "кельти" є самоназвою. Римляни всіх континентальних кельтів називали "галлами" (лат. "галлус" – півень), тому що воїни прикрашали свої шоломи півничим пір'ям.

Збільшення свідчень про кельтів у письмових джерелах наступних сторіч пояснюється постійними контактами, найчастіше збройними, з греко-римським світом. Однак, жоден античний автор не відповів на питання про походження кельтів. певні успіхи в цій галузі були досягнуті за останні десятиріччя завдяки роботі європейських археологів, лінгвістів й антропологів. Вони відзначають, що з епохи міграцій і діалектичного розшарування Індоевропейської мовної сім'ї, яка почалася в енеоліті (рубж IV - III тис. до н.е.), не завжди

достовірно можна визначити процес утворення тієї чи іншої культури, а тим паче етносу. Найчастіше вони не ідентифікуються з конкретною групою пам'яток, а тим більше з культурно – історичними спільнотами, типу явної, які займали величезні простори в епоху енеоліту - бронзи від Заволжя до Центральної Європи.

Процес етноутворення був досить складним і спроби через ретроспективний метод поглибити історію того чи іншого народу, чи то кельтів, слов'ян, германців до енеоліту - бронзи поки позитивного результату з безастережною аргументацією не принесли.

Очевидна наступність простежується з епохи гальштату (XII - VI ст. до н.е.), точніше з VIII – VII ст. до н.е., тобто на стику з письмовою історією.

Період гальштату отримав свою назву від селища Гальштат на березі озера в 15 км від м.Зальцбургу (Австрія). Розкопки 1824 – 1831 рр. і 1846 – 1864 рр. розкрили тут величезну кількість поховань VIII – VI ст. до н.е., в яких знайдені янтар з Балтики, фінкійське скло, золоті вироби східної роботи, численні прикраси, а також залізні мечі, руків'я та піхви яких багато прикрашені золотом, слоновою кісткою й янтаром (Роллестон, 2004, с.20). Багатство могильника пов'язується з видобутком солі на околицях і торгівлею нею. Відкриті шtolьні, розробку яких проводили, на думку К.Бакса (1986, с.39) кельти, уходили на глибину до 240 м.

Епоха гальштату характеризується широким використанням заліза, розновидженням зброї, симетрично сформованою чорнолощеною керамікою, стрімким зростанням торговельних зв'язків з розвинутими областями Середземномор'я, засвоєнням альпійських перевалів (Сен-Готард, Сілуга), рр.Рони, Рейну, Дунаю, як основних шляхів всередині та на заході континенту (Колосовская, Шкунаев, 1988, с.205).

Переміщення населення з альпійських областей Верхнього Подунав'я у VII ст. до н.е. привело до розповсюдження курганних поховань знаті на величезній території від Богемії до Франції. Виходячи з того, що найбільш ранні некрополі цього типу займають райони Богемії й Австрії, дослідники відносять цю область до території формування кельтського етносу (Монгайт, 1974, с.240; Колосовская, Шкунаев, 1988, с.205-207). З цього центру, в період VIII – VII ст. до н.е., кельти проникають на територію Франції, Британські острови та Піренейський півострів (Колосовская, Шкунаев, 1988, с.206-207; Мортон, 1950, с.12-13).

У ході просування носіїв гальштату на схід мали місце контакти з новими етносами: ілірійським, фракійським і скіфським, які своїми коріннями пов'язані, в основному, з територією Південно – Східної Європи.

Розкопки гальштатських пам'яток, у першу чергу, могильників, свідчать про утворення в VII – VI ст. до н.е. чіткої соціальної стратифікації. Пануюча верхівка, вузький прошарок гальштатського

суспільства, залишила багаті поховання. Прикладом може бути поховання Скеля Биків (Чехія), що відноситься до VI ст. до н.е. Тут всередині зрубної камери стояв чотириохвісьбовий візок з небіжчиком - вождем. Інвентар складався зі зброї, кіньської зброї, кераміки. Поряд знаходилось 40 кістяків (переважно жіночих). Близько від відкритого поховання знаходилось поселення, мешканці якого, виходячи з інвентарю (молоти, ливарні формочки й інше), спеціалізувались у галузі обробітку заліза (Dvořák, 1975, s.86-87).

Про рівень розвитку військової фортифікації свідчить городище Гейнебург (верхня течія р. Дунаю). Поселення займало підвищення, розміщене на схрещенні торгових шляхів, спрямованих на північ, захід та південь. Першопочатково воно було укріплене кам'яно - земляним валом з палисадом, а пізніше, при перебудові, цегляною стіною - безспірне свідчення впливу середземноморської техніки.

Важливо відзначити, що Гейнебург виник у середньому бронзовому віці, що є підтвердженням генетичного зв'язку культур у Центральній Європі (Монгайт, 1974, с.194-195).

Саме носії гальштатської культури Центральної Європи, згідно з сучасними дослідженнями, стали основою для утворення історичних кельтів. У результаті міграцій VIII - V ст. до н.е. вони зайняли основну територію сучасної Франції, північно - східну частину Піренейського півострову і Британські острови.

Розвиток економіки, засвоєння родючих земель і сировинних ресурсів Франції й Іспанії, контакти з цивілізаціями Середземномор'я, все це разом узятє стало основою руйнування раніше сформованих соціальних відносин і переходу кельтів у V ст. до н.е. на нову стадію розвитку, що одержала назву латенського періоду (450 - 0 рр.).

Термін був запроваджений наприкінці XIX ст. після відкриття поселення Ла Тен на березі озера Лас де Невшатель у Швейцарії (1856 р.), де була виявлена величезна кількість зброї, знарядь праці, прикрас. За речовим матеріалом Ла Тен - ключова пам'ятка кельтів, характеризує основні риси матеріальної культури Європи V - I ст. до н.е. і динаміку розвитку кельтської цивілізації у цілому.

Латенська культура відноситься до епохи, на відміну від попередніх, добре відомої за письмовими джерелами і, в даному випадку, можна говорити не просто про ті чи інші археологічні культури, а про певний етнос і його зв'язки з іншими племенами, народами та цивілізаціями Європи.

Археологічні дослідження XX ст. створили базу даних, яка дозволяє стверджувати про певну єдність культур кельтів у період латену на території від Атлантики до Карпат. Цей період характеризується зростанням населення, його поширенням із верхів'їв Дунаю на захід, південь і схід, захопленням нових земель, спорудженням великих ґрунтових могильників, опідумів (урбаністична культура), створенням своєрідного художнього стилю.

Наприкінці V - на початку IV ст. до н.е. з території Східної Франції і Південної Німеччини почалася масова міграція кельтів, яка набула характеру не тільки військових походів з метою пограбування, але і захоплення земель.

Вихід кельтів на історичну арену Європи пов'язується з дезінтеграцією існуючого до того укладу життя, що викликала вагомі наслідки. Причини порушення рівноваги в кельтському середовищі більшість вчених - кельтистів бачать у перенаселеності областей в умовах малопродуктивної економіки. Зростання виробництва, насамперед металургії й металообробки, не торкнулось основної сфери господарства, а істотно відбилося на озброєнні, що технічно забезпечило військову експансію. Утворена система економічно гарантувалася насамперед злобутками військових походів (Шкунаев, 1988, с.496).

На чолі походів стояла молода аристократія (Ливій, V, 34, 1), яка шукала для себе і своїх дружин нових земель та можливостей самостійного господарського й політичного правління.

Дослідження пам'яток епохи латену свідчать про зміну суспільної структури, руйнування родових зв'язків. Отримання нового виду додаткового продукту в ході походів і грабежів, нетрадиційний спосіб його поділу, сприяли виділенню численого, соціально привілейованого прошарку, що кількісно зростав за рахунок воїнів, які відзначилися при захопленні нових територій.

Основні напрямки експансії кельтів, визначені античними авторами (Ливій, V, 34, 1; Юстин, XX, 5, 8; Страбон, IV, 1, 13; Плутарх, Камілл, XV - XVI), підтвержені й значною мірою доповнені археологічними джерелами.

Особливо докладно античні автори, в першу чергу римські, описали вторгнення галлів до Італії, коли у 390 р. до н.е. галли захопили Рим, пограбували його і спалили. Про цю подію пам'ятало багато поколінь римлян, тим паче, що "гальський жах" на Апеннінському півострові тривав аж до кінця III ст. до н.е. І тільки битви у Теламона (232 р. до н.е.) і при Платенії (223 р. до н.е.) поклали кінець кельтському пануванню в Цизальпійській Галлії (Куликова, 2001, с.146).

Одночасно з вторгненням до Італії Бренна інша частина кельтів під керівництвом молодого вождя Сеговеза рушила на схід у напрямку Герцинського лісу (лісисті гори в Германії, які простягаються від Рейну до Карпат) (Ливій, V, 34). Подолавши опір місцевих племен, кельти вийшли на Середній Дунай, захопили Паннонію і на протязі багатьох років вели війни з сусідами (Юстин, XIV, 4,3-5).

Північно - західні області Угорщини та зона біля озера Балатон були захоплені кельтами до середини IV ст. до н.е. (LT B1). Саме тут розміщені найбільш ранні могильники прищлого населення: Шолпронь,

Ерд, Кошд, Лігер, Саб, Салачка. Біля 360 р. до н.е. відбувається перший напад на іллірійське плем'я ардів у Західній Боснії та Герцеговині. Кельтські пам'ятки концентруються у Східній Баварії, Нижній Австрії і Південно – Західній Словаччині, а трохи пізніше, у долинах річок Сави і Драви.

Процес заснування опідумів на Дунаї відображає рух кельтів, які просувались за течією річки. Це Бойодурум (Пасау), Віндобона (Відень), Аррабона (Дьєр), Лавріак (Лорх), Новіодунум (Дриво), Сінгідунум і інші (Колосовская, 1988, с.504).

У ході походів на південний – схід кельти вторглися на територію колишньої Імперії одного з великих античних полководців – Олександра Македонського.

Після його смерті (323 р. до н.е.) влада у найважливіших регіонах величезної держави перейшла до рук найталановитіших полководців (діадохів). Балкани опинилися під владою Антіпатра (Македонія та Греція) і Лісімаха (Фракія). У 321 р. до н.е. у Трипарадісі відбувся перерозподіл посад. Антіпатр став регентом, але у 319 р. до н.е. він помер, що призвело до нового спалаху війн діадохів. Важливим плацдармом стали Греція й Македонія, де в боротьбу були втягнуті і царський дім, і македонська знать, і грецькі поліси (Павловская, 1988, с.404-407).

У 306 р. до н.е. Антігон I, а згодом й інші діадохи наділяють себе царськими титулами. Розгортання династичної боротьби співпало з появою на Балканах загрозливого ворога – галлів. Про їх вторгнення й війни найдокладніше повідомив Помпей Трог (Юстин, XXIV, 4-8; XXV, 1-2). Згідно сучасних досліджень поява галлів на Балканах відноситься до 279 р. до н.е.

Пройшовши через землі Фракії, одна частина кельтів напала на Македонію, друга – на Грецію, а третя – на Фракію (Павсаний, X, 19-23). "Імя галлов внушало такой ужас, что даже те цари, которые ещё не подверглись их нападением, покупали у них мир за огромные деньги. Один только македонский царь Птолемей бестрепетно услышал весть о приближении галлов и вышел им навстречу с войском" (Юстин, XXIV, 4). У битві під керівництвом Белгія галли вщент розгромили македонян, а захопленому у полон Птолемеею відтілили голову і насадили на спис.

Між тим Бренн, який грабував у цей час Грецію, дізнався про розгром Белгієм Македонії, насиченої скарбами Сходу, на чолі 150 тис. піхотинців і 15 тис. кінноти рушив на цю країну. Добре осназоване військо македонського полководця Сосфена було розбите. Галли приступили до грабування і навіть накиннулися на храми безсмертних богів. "Бренн грубо издеваясь говорил: богатым богам подобает быть щедрыми к людям" (Юстин, XXIV, 6, 4).

Після пограбування Македонії, Бренн несподівано повернувся на Дельфи. Храм Аполлона Дельфійського був розміщений на горі Парнас, на скелі, укріпленій самою природою, а не руками людськими (Юстин,

XXIV, 6, 6-7). Збудований у VI ст. до н.е., він зберігав чималі скарби, виконані за сторіччя, завдяки дарам і безспірно привабив кельтів.

Згідно з повідомленнями Помпея Трога, у передачі Юстина (XXIV, 8, 1-11) та Павсанія (X, 23, 12), кельти були розгромлені під стінами храму при допомозі бога. Галлів було 65 тисяч, а дельфійців 4 тисячі. Поранений Бренн заколов себе кинджалом. Ця версія в період "галльського страхіття" нам здається малоімовірною, виходячи з чисельності противників. Більш правдоподібні свідчення Діодора (XXII, 9, 4), Страбона (IV, 1, 13) та Тіта Лівія (XXXVIII, 48, 2), згідно з якими галли вляли та пограбували храм.

Однак, як би не завершилася битва під Дельфами, лаври перемоги над кельтами отримав Антігон Гонат II (цар Македонії 276 – 239 рр. до н.е.), який біля 277 р. до н.е. розгромив кельтів у Македонії (Полібій, II, 17). Не дивлячись на поразку, частина кельтів осіла у Фракії (на північ від Візантії), де заснувала царство зі столицею в Тилі (Полібій, IV, 45, 46). Ця держава короткочасного існування (до володаря Навара, 218 р. до н.е.), тому її локалізація та місцезнаходження столиці досі приблизні й далекі від надійної аргументації (Лазаров, 1996, с.114-123). Можливо, у цей час відбувся перехід групи племен, і доволі численної, у Малу Азію, де на території колишньої Фрігії організувалось державне утворення під назвою Галатія.

Основна частина кельтів, згідно з Полібієм (II, 17), була відкинута на північ, де при злитті річок Драви і Сави сформувалась так звана "країна скордисків" (Ілліро – кельтський симбіоз). З перебігом часу вони встановили владу над Нижнім Подунав'ям, вели війни з іллірійськими та фракійськими племенами, доки в 15 р. до н.е. не були включені в римську провінцію Іллірик (організована в 27 р. до н.е.).

Окрема група кельтів із Нижнього Подунав'я вирушила на північ і північний схід, що фіксується закладкою нових могильників у Верхньому Потиссі (Піпколт, Динденть, Валалікі – Коштяни) у фазі LT B2b і збільшення кількості іншорідного населення. Не виключено, що в фазі LT C1 частина кельтів з регіону через карпатські перевали перемістилася в Посання, де фіксується за цілою низкою пам'яток (Oleđzki, 2004, s.122-131, рис.1).

3. Кельти у Верхньому Потиссі

Порівняно стабільне життя північнофракійських племен регіону перервалося з проникненням і осіданням носіїв латенської цивілізації – кельтів. Із Середнього Подунав'я наприкінці IV ст. до н.е. їхні передові загони вторглися у Верхнє Потисся, де реструються за військовими похованнями у Фелшу Мере, Цейкові й Розвалі. У цей час закладається найбільший регіональний некрополь у Піпколті (185 поховань) (Kotigoroško, 1995, p.38-41).

Друга, основна хвиля кельтського вторгнення досягла Верхнього Потисся після балканського походу 279 - 277 рр. до н.е. Цей час відзначається збільшенням населення, що знайшло відображення в закладі могильників в Іжковцях, Валаліці - Коштянах, Чумешть, і появи нових поселень.

Поселення представлені 69 місцезнаходженнями (Kotigoroško, 1995, p.35, fig.1; Mirošayová, Tomašová, 2004, obr.1), розмішеними у низовинній та передгірській зонах регіону (рис.1). Вони займають лерні надпоймені тераси невеликих річок і струмків. Розміри поселень невеликі (0,4 - 0,5 га) і лише окремі мають площу 0,8 - 1,5 га (Вілок, Мужієво, Береа). У Дідово II, Великій Бігані та Береа простежене рядове планування жител, згрупованих у 2 - 4 будинки на відстані 4 - 8 м один від іншого.

Серед 56 досліджених жител виокремлюються два типи. Перший, домінуючий, складають напівземлянки чотирьох варіантів: а) прямокутні зі стовповою конструкцією стін; б) прямокутні в плані без стовпової конструкції; в) аморфні в плані зі стовповою конструкцією; г) аморфні в плані без стовпової конструкції. Кількість стовпів від двох до восьми. Площа напівземлянок 12 - 20 кв. м, висота материкових стінок 0,3 - 0,5 м. До другого типу відносяться наземні прямокутні житла з каркасно - стовповою конструкцією стін, площею 18 - 20 кв. м. Опалювались будинки відкритими та заглибленими вогнищами.

Прямокутні в плані напівземлянки зі стовповою конструкцією стін з'явилися в регіоні з приходом кельтів. Вони добре відомі на території розповсюдження латенської культури, зокрема, у Середньому Подунав'ї (Kuzmová, 1980, rys.2-3), а на території Галії були куполоподібні і будувались з дошок, лози і тростнику (Страбон, IV, IV, 3). Інші модифікації житла відомі на поселеннях кунтановицької культури VI - IV ст. до н.е. (Попович, 1993, с.256-263). Поряд з будинками розміщувались підсобні приміщення, а іноді і виробничі споруди (металургійні горни, гончарні печі). На Прешовському селіщі біля житла, окрім трьох ям господарського призначення, відкрита глинобитна піч для випікання хлібу (Bereš, Tomašová, 1989, s.28-29).

У заповненні жител і будівель переважав лінійний та кружальний посуд, рідше зустрічались прясельця, ножі, браслети, фібули і побутовий інвентар.

Польові дослідження дозволяють зробити висновок, що основна частина селіщ регіону була представлена невеликими поселеннями. Вони склались з кількох жител, господарських будівель, іноді майстерень. Подібні садби на території Галії Цезар позначив терміном "vicus" (Цезарь, VII, 17).

Поряд з утворенням селіщ нового типу (vicus), у Верхньому Потиссі організуються виробничі центри, міцність яких була розрахована на обслуговування широких областей. Найбільший металургійний центр, точніше район, відкритий на лівобережжі р.Тиси в

басейні р.Ботар. Річна, доволі заболочена долина, містить значні запаси бовотної руди, а схили оточуючих гір вкриті густими лісами.

Тільки біля с.Ново - Клиново відкрито 13 виробничих пунктів, які склались зі скучень шлаків, уламків глинобитних стінок горнів і сотень шлакових конгломератів - чушок (Бідзіля, 1971, с.21-30).

Присутність чушок або "козлів", які утворювали цілі батареї, розміщені одна біля другої, пояснюються екстенсивним видобутком заліза в одноразових горнах напівназемної конструкції. З завершенням відновлювального процесу, шлаки, що заповнювали котлован горну, застигли, утворюючи конгломерати, які складали робочі майданчики (Бідзіля, Вознесенская и др., 1983, с.51).

Розміщення конгломератів на майданчику має певну закономірність. Вони складаються з двох частин, до кожної з яких входять три - чотири ряди. Ряд складався з 6 - 10 чушок (Бідзіля, 1971, рис.3). Повну аналогію подібному розміщенню масмо у Свентокжиських горах, робочі майданчики яких склались з тисяч конгломератів і горнів (Bielenin, 1992, rys.53-59).

У ході розвідок, проведених експедицією Ужгородського університету в зонах дренажу був додатково зафіксований цілий ряд пунктів, які простягались на 10 км від с.Ново - Клиново до с.Хижа. Окрім того, була встановлена певна закономірність у розміщенні робочих майданчиків, на яких відбувалось варіння заліза. У більшості випадків вони займали береги р.Ботар, заболоченостей та струмків. Обмежену групу становлять робочі майданчики на підвищеннях: Ново - Клиново (пагорб "Галомб Домб", Черна (виступ "Червоний пагорб" на схилі гори), Хижа (сідловина між двома верхівками гори).

Окрім Ботарського виробничого району в Закарпатті відкриті залізниці чорної металургії у передгір'ях: Стеблівка, Хмільник. Зруйновані горни були виявлені і на гальштатському городищі, яке займало верхівку гори Стремтура поблизу м.Іршава. На думку В.І.Бідзілі, за своєю конструкцією вони можуть бути віднесені до пам'яток латенської культури.

Питання про час існування подібних пам'яток завжди пов'язане зі складнощами, у зв'язку з майже повною відсутністю датуючого матеріалу. Тому важливі нечисленні фрагменти кераміки, знайдені під час досліджень. У Черні, Стеблівці і Хмільнику керамічні колекції склались з ліпного та кружального посуду, серед якого найчіткішим хроноіндикатором виступають уламки графітових сітул.

Однею з унікальних пам'яток Карпатської уголовини є Галіш - Ловачка, розміщена на північно - західній околиці м.Мукачеве (Lehoszky, 1912). Величезна колекція продукції металообробного виробництва і ковальських інструментів дозволяє віднести цей пункт до найбільших центрів Європи латенського періоду. Однак, досі нема одностайної думки про тип поселення на горах Галіш і Ловачці. Я.Філіп (1956, s.321, 511) зарахував пам'ятку до категорії опідумів. В.І.Бідзіля

(1964, с.93) вважав, що це типові поселення відкритого неукріпленого характеру на гірських верхівках без будь-яких фортифікаційних споруд. Місце основної концентрації об'єктів дослідник помістив у сідловині між горами (Бідзіля, 1971, рис.9). Для з'ясування істини і можливого відкриття непошкоджених об'єктів експедиція Ужгородського держуніверситету протягом 1986 – 1988 рр. організувала пошукові роботи. Спочатку було проведено шурфування сідловини, що дозволило зробити висновок про відсутність залишків життєдіяльності на цій ділянці. Тут повністю відсутній культурний шар, а під гумусом (0,1 м) залягає щільний шар вапнякової породи (Дзембас, 1995).

Подальші пошуки були основані на повідомленнях Т.Легоцького (1912, old.47), який одноставно вказав, що об'єкти поселення розміщувались на схилах гір, головним чином, в верхніх частинах. У результаті шурфування встановлено майже повне знищення пам'ятки плантажною оранкою і виноградними терасами. Три напівзруйнованих об'єкта і частина кам'яної стінки були відкриті на північно-східному схилі гори Ловачки. Крім кераміки, знайдені сокири – кельти, ножі, бронзове кільце і частина браслету, а також серцеподібний наконечник піхви меча. Ці речі складають єдині повноцінні комплекси Галиш – Ловачки, весь інший численний інвентар представлений зібраннями Т.Легоцького в ході плантажних оранок схилів гір. Крім цього, уздовж хребта гори Галиш у напрямку гори Ловачка відкрита кам'яна стінка сухої викладки (ширина 2,0 – 2,5 м, висота 0,2 – 0,5 м), яка стикнується з двома кам'яними глибами (вхід?) на горі Ловачка.

Не виключено, що стіна була лише частиною фортифікаційної системи, кінцівки якої зникалися з правобережжям р.Латориці. Уся ця територія зайнята м.Мукачевом, забудована якою ще в середньовіччя зруйнувала залишки величезного опідуму. Доречі, латенський шар час від часу виявляється і зараз при проведенні земляних робіт на вулицях міста.

Планування поселення, із-за відсутності систематизованих розкопок наприкінці XIX – на початку XX ст., у період його знищення, не простежено. Т.Легоцький (1912, old.47-48) повідомив, що місцезнаходження, звідки він "видобував" матеріал, були безсистемно розкидані на схилах гір, з особливою концентрацією в їх північних частинах. Житла зводились на терасах, виритих на схилах. Опалювались вони вогнищами, діаметром 1 – 1,5 м, обладнаними каміннями і вимазаними глиною. У заповненні жител було багато графітового посуду, виробів з заліза, бронзи та каміння. В.І.Бідзіля (1971, с.34-35) на основі концентрації знахідок в окремих місцях вважав за можливе виділити ковальські і ювелірні майстерні.

Наявність залишків стіни, терасоподібне розміщення об'єктів, характерне для опідумів Європи (Філір, 1956, с.509), дозволяє віднести до категорії укріплених поселень і Галиш – Ловачку. Її сировиною бажо, на думку В.І.Бідзілі (1971, с.134), був Ботарський район. Не

виключаючи цю можливість, варто підзначити присутність залишків горнів на поселенні. Повідомлення Т.Легоцького (1912, old.56) знайшло підтвердження і в останні роки, коли під час прокладення меліоративних систем у трикутнику с.Іванівці – Жуково – Лохово (сюди входить і Галиш – Ловачка) виявлені десятки чушок і міцні шари залізних шлаків.

Поряд з великими спеціалізованими центрами працювали і сілські майстерні, на що вказують знахідки залізних шлаків і силікатів на поселеннях. Більш обмежені знахідки залишків гончарних майстерень. На даний час відомі лише печі Андріду (Nemeti, 1974), Добри (Bader, Lazin, 1980, р.13) і Ачиша (Lazin, 1982, р.70). За класифікацією І.Геннінга (1977) всі вони відносяться до варіанту В. Ніжня, камера топки, діаметром 0,9 – 1,6 м і висотою 0,3 – 0,4 м виконувалась у материк. Камера обпалення надбудовувалась над давнім горизонтом, була глинобитною, висотою до 0,5 м. Під камери обпалення, тобто решітка, встановлювалась на опорній стіні, розміщеній у топці і мала до 22 продухів (діаметр 0,06 – 0,08 м). Завантаження продукції відбувалось через верхній отвір у камері обпалення, який за відновлювального обпалення, як і горло печі, що виходило до припичної ями, замазувався глиною.

Незважаючи на обмежену кількість відомих гончарних печей, викладених зі значного вмісту на поселеннях кружалної кераміки (до 40 – 70% у комплексах), можна зробити висновок про широке розповсюдження гончарних майстерень, а можливо, і центрів з виготовлення високоякісного посуду.

Другу, основну групу латенських старожитностей Верхнього Потисся, складають 36 пунктів знаходження одиничних поховань і чотири могильники: Гава, Саболч (Bóna, 1986, old.44-45), Ієковці (Vizdal, 1976; 1982), Валалікі – Коштяни (Gašaj-Močalová, 1987). Разом це більше 130 поховань. Їх концентрація відзначається вздовж лівобережжя Тиси і її приток Горнаду та Бодрого (рис.1). Значну частину ґрунтових поховань було виявлено під час земляних робіт наприкінці XIX – на початку XX ст. Обстеження, за винятком обмежених розкопок на місці віднайдення могил, не проводились. Звідси велика ймовірність, що на низці пунктів, де зафіксовано 1 – 3 поховання, знаходяться некрополі. Припущення підтверджують дослідження у Валаліках – Коштянах. Тут у 1958 р. при шурфовочних роботах Я.Пастором (1959, с.525-528) була знайдена ґрунтова могила з двома урновими похованнями. При додаткових розкопках, проведених у 1985 році, було встановлено, що Валалікі – Коштяни – могильник (Gašaj-Močalová, 1987, с.247).

Відсутність наукової документації, неповна вибірка інвентаря при дослідженні низки могил і недоступність в окремих випадках матеріалу з фондів численних районних музеїв, не дозволяють оперувати всіма відомими похованнями. Тому для аналізу залучено дані лише 29

поховань з 20 місцезнаходжень, а також могильники в Іжковцях і Валаліках - Коштяках. Загалом це 65 поховань.

Пам'ятки поділені на 2 групи: ґрунтові та курганні. Старожитності першої групи займають невеликі дюни біля річок. Жодна з них повністю не розкопана. Тому робити висновок про систему розміщення поховань передчасно. Відсутність поряд з похованнями поселень пояснюється обмеженістю розвідкових робіт на навколишній місцевості.

Для аналізу пам'яток першої групи використані 23 поховання з 16 пунктів, а також могильники Іжковці та Валалікі - Коштяки. Разом це 59 поховань, які за способом поховання розподілені на інгумаційні та кремаційні. Тілопокладення простежене в 9 випадках: 6 в Іжковцях, одне в Розваді (поховання II) (Nunyuady, 1957, old.180-182) і два на опідумі Галіш - Ловачка (Lehoszky, 1912, old.74). Небіжчика у витягнутому стані вміщували в прямокутну яму розміром 1-1,2 x 2-2,3 м і глибиною до 1,8 м. Орієнтація голови на схід або південний схід зближує верхньотиські поховання з окремими могильниками Північно - Західної Угорщини (Vujna, 1982, s.392-393).

З дев'яти інгумаційних поховань Верхнього Потісся п'ять у супроводі зброї, одне сильно зруйноване і два з незначним реманентом. Прикладом воїнського поховання з комплектом озброєнням може бути поховання 3 в Іжковцях. Небіжчик у витягнутому стані лежав на спині. Меч, спис, щит, ніж та поєсний ланцюг знаходились біля правої руки, біля лівої - бойовий ніж, ножиці, кружальна посудина, біля правого плеча - бронзова фібула та ще одна кружальна посудина. Аналогічне розміщення зброї у кельтських могилах має місце і в інших регіонах Карпатського ареалу. Різниця простежується в деталях, зокрема, у розміщенні посуду, який зазвичай стоїть з правого боку від кістяка. Кількість посудин - приставок коливається від двох до чотирьох.

Серед інгумаційних поховань виділяється поховання у кам'яній скрині, відкрите Т.Легоцьким (Lehoszky, 1912, old.72, 74) на схилі гори Галіш. Поблизу кістяка лежало біля 30 монет - імітацій тетрадрахм Філіпа II й Олександра Македонського. У Карпатській улоговині часто зустрічаються поховання у дерев'яних скринях і у могилах, обшитих деревиною (Filip, 1956, s.508). В обмеженій кількості зустрічаються поховання у кам'яних скринях, серед яких особливо цікаве поховання вепра у супроводі посудин і ножиць, відкрите у Шопронь - Бейчидомбі (Szabó, 1971, old.68).

Незвичайне поховання відкрите на Прешевському селищі. Тут неподалік від житла було розкопано подвійне поховання в селищній ямі. Згідно з антропологічним аналізом, кістки належали чоловікові та жінці. Орієнтація південний захід - північний схід (Bereš, Tomašová, 1989, s.28-29).

Поховання, здійснені за обрядом кремації, становлять 83,9 % всіх проаналізованих ґрунтових поховань. Містились вони у ямах овальної або аморфної форми. Аморфні контури низки могильних ям зумовлені їх

розміщенням у піску. Розміри ям від 0,6 x 0,4 м до 2,0 x 1,1 м. Глибина від сучасної поверхні 0,6 - 1,2 м. Більшість могил орієнтовані за лінією схід - захід. Трупоспалення здійснювалось на стороні. Кістки зазвичай прогоріли погано. У їх розміщенні виділяються три варіанти: розсипані на дні ями, у купці або двох купках, і в урні. Поряд поміщався інвентар, що був на небіжчиків і біля нього під час кремації, ставилися посудини - приставки (1 - 6 шт.). Під урни використовувались кружальні посудини, за винятком поховання у Фелшу - Мере, де залишки спалення були вміщені до ліпного горщика (Mihalik, 1905, old.261). У поховальній ямі 2/28 могильника Валалікі - Коштяки знаходились дві урни. З 49 кремаційних поховань 13 урнових, тобто 26,5 % від загальної кількості.

У 27 кремаційних похованнях знаходилася зброя (55 %). Окремо виділяємо 10 поховань з комплектом озброєнням (меч, спис, щит), у половині з яких були бойові пожі, а в Фелшу - Мере та Розваді - по два мечі. Часто зброя зігнута: наверх списів у два рази, мечі у 2 - 3 рази або у колесо. Дослідники пояснюють цю деталь обряду тим, що живі бояться мертвих, у яких були колочі та ріжучі речі. Але, зазвичай, у могили лише частина озброєння псувалась. Тому, не побоювання, а дещо інше змушувало псувати озброєння похованого воїна. Тим паче, що в синхронних інгумаційних похованнях подібна деталь не відзначається.

Як правило, у кожному воїнському похованні знаходилася фібула, в окремих випадках 2 - 3, і лише у похованні Цейкова їх було чотири (Benedik, 1964). Розповсюдженою знахідкою є бронзові та залізні поясні ланцюжки (чоловічі та жіночі поховання). Відсутність поясів, рахуючи й інвентар воїнів, пояснюється їх органічним матеріалом (шкіра, тканина). Порівняно часто зустрічаються пожі, а в похованнях Кехлеца та Фелшу Мере знаходиться вудила (ймовірно, як символічне захоронення коня).

Інвентар жіночих поховань зазвичай складався з ручних і ножних браслетів (бронзові, залізні, срібні, скляні), металевих поясів, кілець і фібул. Останніх зазвичай від двох до восьми екземплярів, але зустрічається і більше, як, наприклад, у похованні 6 Іжковців, де їх було 22 (Vizdal, 1976, s.155-156).

З деталей поховального ритуалу відзначаємо прикриття залишків кремації посудиною, що доволі часто застосовувалось у могильниках куштановицької групи та Саніслеу - Нір. В якості посудин - приставок використовувалась ліпна кераміка куштановицького типу. До могил клалися ціла або окремі частини туші вепра (Болшо, Розваді, Іжковці, Бодроталом, Валалікі - Коштяки). Остання деталь є однією з характерних рис у поховальному обряді кельтів. На території Чехії у кельтських похованнях потойбічна трапеза відома не раніше першої половини III ст. до н.е. (Sedlačková, Waldhauser, 1987, s.163, 195).

До рідкісних знахідок відноситься залізний шолом, амулет у вигляді голови птаха, бронзові статуетки качки і вола з Уйкенізи

(Makay, 1960, old.24-29), а також колеса від спалених бойових колісниць з Болшо й Куртушень (Nemeti, 1992, p.110).

Друга група поховань Верхнього Поттисся латенського часу представлена окремими курганами, що входили до могильників куштановицької культури: XI, XIII Куштановиці (Böhm, Jankovich, 1936, s.53-57), XV Колодного (Смирнова, Бернякович, 1965, с.107-108), курган 19 слов'янського могильника в Краловському Хлмце (Budinský-Kříčka, 1975, s.390-398) й одиничний курган у Берегах (Kotigoroško, 1995, p.40).

Насипи земляні, куполоподібної форми, діаметром 8 – 20 м і висотою 0,5 – 1,5 м. В основі поховального обряду тілоспалення на місці поховання або на стороні. Залишки кремації ретельно очисалися й знімалися до урни (8 випадків), до купи на давньому горизонті (1 випадок) або залишалися на місці кремації (Колодне). Під насипом знаходилось від 1 до 4 урн. Містились поховання переважно у центральній частині підкурвальної площі.

Урнами були ліпні горщики за винятком поховання у кургані XI Куштановиці, де під урну використали кружальну вазу (Böhm, Jankovich, 1936, tabl.IV, 4). Поряд з похованням, в ямі або на давньому горизонті, містились посудини – приставки (миски, черпаки, вази, сковорідки), кількість яких коливається від 5 до 8 в одному кургані. З інших деталей обряду відзначаємо наявність ритуально зіпсованих посудин, частково з вторинним обпаленням, і ям із зніпаними залишками вогнищ. У Берегах був простежений ровик і, окрім цього, відмічено вміст посудини до іншої посудини. Індивідуальний матеріал майже повністю відсутній. Винятком є курган XI Куштановиці і курган 19 Краловського Хлмца із заможними військими похованнями.

Основні риси та деталі поховального ритуалу курганних поховань відповідають обряду куштановицьких племен. Виділення виненазваних курганів з загальної кількості могильників куштановицької групи пам'яток пізнього гальштату обумовлене наявністю в інвентарі кельтських елементів. У кургані XIII Куштановиці це була одна з трьох ліпних урн – імітація кельтських кружальних посудин кінця III ст. до н.е., у кургані XV Колодного знайдено фрагмент кружальної миски латенського типу (Смирнова, Бернякович, 1965, табл.III, 10), а в Берегах у ямі з урною були знайдені уламки графітової сидули. Зовсім інша ситуація у других курганах. У кургані XI Куштановиці поховання було здійснене у кружальній кельтській посудині у супроводі трьох латенських фібул і уривків бронзового поясу. У Краловському Хлмце, окрім чотирьох кружальних і однієї ліпної посудини, знаходилися меч, спис, умбон, поясний ланцюк, дві фібули, бритва та два залізних браслети. Поховання двох останніх курганів, виходячи з інвентаря, можна віднести до кельтських. У першому, швидше за все, була похована жінка, у другому – воїн із комплектом озброєння. Ця група поховальних пам'яток одностайно вказує на те, що у Верхньому Поттиссі проходив процес симбіозу прийдшлих – кельтів і місцевих – фракційців.

Окрему групу утворює "гніздо" пам'яток у басейні середньої течії р. Красна, лівої притоки р. Тиси (мікрорегіон Карей). До нього входять біригульські могильники Пішколт (Nemeti, 1988; 1989; 1992), Чумешть, Саніслеу, Динденць (Zirra, 1972), Мофтіну Міц та одиничне поховання у Фойсн (Nemeti, 1987; 1992, p.110).

Взагалі нараховується 248 поховань – із них 94 інгумаційних, 142 кремаційних (18 урнових), решта – зруйновані, недіагностичні. Більша частина могильників у тому чи іншому ступені знищена земляними роботами, а саме – кар'єрами з видобутку піску (Чумешть, Саніслеу, Динденць, Мофтіну Міц).

Некрополі займали верхівки дюн і, зазвичай, система їх устрою не простежується. Маємо на увазі наявність певного групування за часовими ознаками, способом поховання та вмістом інвентаря (бідного або багатого). Винятком є Пішколт, де простежена певна часова закономірність. Домінуюча більшість ранніх поховань займає північно – східну частину дюни, а більш пізні – південно – західну. Цей некрополь серед інших пам'яток вирізняється ступенем своєї виявленості. До даного часу тут досліджено 185 поховань – з них 82 інгумаційних і 103 кремаційних (13 в урнах). Поховальний ритуал некрополя Пішколт має аналогії на сусідніх пам'ятках і є основою для проведення аналізу латенських поховань мікрорегіону Карей.

Супровідний інвентар поховань складають стандартні речі, які розповсюджені на території латенської культури. Це фібули, браслети для рук і ніг, торквеси, поясні ланцюжки, зброя (рис.2-3). Зазвичай, до могил вміщали посудини – приставки (ліпні та кружальні), від 1 до 5 екземплярів. В основному це вази, горщики, миски, черпаки, кружки. При соціальному визначенні похованих простежується значна кількість металевого інвентаря, особливо у кремаційних похованнях. Серед останніх найбільш бідним є оформлення урнових поховань. Особливим багатством відрізняються жіночі поховання, де є більший набір прикрас, рахуючи й торквеси. Найбідніші могили представлені поодинокими знахідками: одна посудина, фібула, браслет та ніж.

Примертас увагу обмежена кількість поховань воїнів. Лише у кількох похованнях було комплектне озброєння. Зазвичай до поховань воїнів клали один – два списи. Знайдені мечі зігнуті в один або декілька разів. Наконечники списів і ножі – сікачі не згиналися.

Характерною рисою ритуалу, яка особливо яскраво простежується на могильнику у Пішколті, є покладення до могил окремих частин і цілих туш вепрів або свиней. На другому місці після них є кістки великої рогатої худоби (зазвичай биків).

На завершення розгляду поховальних пам'яток мікрорегіону Карей слід відзначити незвичайне поховання біля Чумешть. Це була гекатомба з 16 кістяками на дакійському поселенні, розміщеному в 2 км на північний – схід від кельтського некрополя. В.Зірра (Zirra, 1967, p.107, tabl.LXXV) вважає, що кістяки належали автохтонам (дакам), яких

закували та вбили кельти. Наскільки цей висновок вірний сказати важко, але з великою долею ймовірності можна припускати, що разом з мирними контактами між проживаючими сумісно різноетнічними групами населення Верхнього Потисся могли виникати і конфліктні ситуації.

Скарби та одиничні знахідки монет складають третю, основну категорію старожитностей латенського періоду. За своїм складом скарби розподілені на монетні та речові. Перші відомі за такими населеними пунктами, як Буковинка, Велика Гораздівка, Гудя, Дідово, Дубовинка, Буй, Медіешул Аурит, Турулунг, Сігеул - Мармацей, Тулгіш, Розавлеа, Птіч'є, Андрид (Lazin, 1982; Vader, 1975; Kotigoroško, 1995, p.42; Stanciu, 1992). На даний час у регіоні відомо більше 150 монет з 84 пунктів і враховано 908 монет з 13 скарбів (рис.1). За своєю типологією вони можуть бути розчленовані на 3 групи: перша – тетрадрахми Філіпа II й Олександра Македонського, драхми ілірійських міст Аполлонії і Дірахії, монети діадохів Селевка й Лісімаха; друга – кельтські імітації тетрадрахм Філіпа II й Олександра Македонського; третя – дакійське карбування типу Медіешул – Аурит, Гуші – Воврісцть, Птіч'є. Датуються вони кінцем IV – початком I ст. до н.е.

Скарби з Дідово, Дубовинки і Буковинки представлені давньогрецькими драхмами, карбованими в ілірійських містах Аполлонії і Дірахії. Це срібні монети вагою 2,43 – 3,17 гр. із зображенням корови на аверсі і квадрату з назвою міста на реверсі. Датуються вони рубезем III – II ст. до н.е. Аналогічні монети разом з римськими республіканськими денаріями входили до скарбу Гуді (Elsner, 1933, s.192).

Монети Великої Гораздівки (більш 100) (Сова – Гмитров, 1961), Турулунгу (80 штук) (Vader, 1975) і Розавлеа (30 штук) (Stanciu, 1992, p.178) склалися з імітацій тетрадрахм Філіпа II. Це масивні срібні монети вагою 11 – 15 гр. На аверсі зазвичай зображена борода чоловіка голова у лавровому вінкові, а на реверсі, дещо ввігнутому – вершинок з гілкою. Монети цих скарбів відносяться до типу Гуші – Воврісцть і датуються другою половиною III – початком II ст. до н.е. (Kolniková, 1980, s.93; Winkler, 1968, p.19-36).

До скарбу Медіешул Ауриту входило 106 монет дакійського карбування (тип Медіешул – Аурит) і тетрадрахми Селевка I (312 – 280 pp. до н.е.). Скарб датується другою половиною II – початком I ст. до н.е. З 208 монет складався скарб Тулгіш. Це 201 монета кельто – дакійського карбування та 7 грецьких тетрадрахм другої половини III – першої половини II ст. до н.е. (Stanciu, 1992, p.181).

Одиничні знахідки подібних емісій відомі на цілій низці пунктів Східної Словаччини, а на Закарпатті входять до колекції городища Мала Копаня, що дозволило визначити верхню межу їх існування всім I ст. до н.е. (Kotigoroško, 2001, s.146).

Скарб з Птіч'є (237 монет) хоча і представлений імітаціями тетрадрахм Філіпа II, але на аверсі є зображення голови, перейняте з так званих аудолентійських монет, а на реверсі – чітке зображення коня і стилізоване – вершинок.

Типологічний аналіз монет Птіч'є вказує на міцні стосунки з монетною справою кельтів і даків. Крім стильової подібності відзначається і метрологічна схожість. Монети виготовлені з якісного срібла вагою 12,21 – 14,89 гр. Вага скарбу 2916,77 гр. Датуються комплексом серединою II ст. до н.е. (Kolniková, 1980, s.91, 93).

У відношенні стилю монетам із Птіч'є близькі імітації (30 екземплярів) неонійського царя Аудолента (315 – 286 pp. до н.е.), що входили до скарбу з Буя. Схожі монети відомі і за одиничними знахідками з низки пунктів Саболч – Сатмарської області Угорщини (Bóna, 1986, old.46-48).

Речові скарби відкриті в Малій Бігані, Клячанові (Бідзіля, 1971, s.46-47), Петнехазі (Müller, 1983) та Галіш – Ловаці (Lehoczy, 1912, old.68). До складу скарбів Клячанова й Петнехазі входили знаряддя праці, у Клячанові знайдені чотири сокири – кельти, наральник, стамеска, пробійник, ніж; у Петнехазі – наковальня, дві кувалди, молоток, обцецьки, вісім серпів, п'ять наральників, чересло.

Малобіганський скарб включає у себе ювелірні вироби і культові речі. Це скляний ручний і бронзовий браслет для ніг, бронзові статуєтки (дола й вепра). На горі Галіш у горщику лежало 180 дрібних бронзових блишок, випуклих, з крапками по каймі і двома отворами. Діаметр 2 – 3,5 см.

4. Господарство, соціальна організація й ідеологічні уявлення

Вивчення матеріальних джерел дозволяє стверджувати, що головними заняттями населення Верхнього Потисся епохи латену були землеробство та скотарство. Базис, закладений місцевими пінічнофракійськими племенами у попередні періоди, і запровадження досягнень кельтської цивілізації, стали основою того піднесення господарства і матеріального виробництва взагалі, яке простежуємо в останній чверті I тисячоліття до н.е. і зберіглося в більш пізні періоди.

На високий рівень розвитку землеробства, порівняно з попереднім періодом, у першу чергу, вказують десятки залізних наральників. Різноманіття їх типів свідчить про процес удосконалення знарядь обробки ґрунту. До більш примітивних наральників варто віднести наконечники з широкою втулкою і вузьким лезом (рис.4, 1-3). Рало з вузьколезовим наконечником не підрізало горизонтально ґрунт, а тільки розпушувало його. Кроком уперед, у техніці землеробства, була поява широколезових наральників. Підрізаючи пласт ґрунту у горизонтальному напрямку, плуг з подібним наконечником зрізав кореневу систему трав і не залишав нерозораних ділянок. Перед

наральником ставився плужний ніж, ще більше поліпшувачий дані плуга, що підтверджує знахідка у скарбі Петвехизи (рис.4, 18). На думку дослідників, з II ст. до н.е. у Карпатській улоговині використовувався важкий дакійський плуг з довгим ралом і трикутною робочою поверхнею (Crîșan, 1977, p.392-393).

З появою плугу, оснащеного широколезовим наральником, почалася парова система землеробства, яка змінила перелогону. Нові необхідні площі знілялись від лісу за допомогою сокир – кельтів, які мали різноманітні форми та розміри (рис.4, 7-8). Робота з розчистки лісів була працемістка і тільки участь всієї общини давало необхідний ефект. Культивувалась пшениця, ячмінь, овес, можливо, просо, основні якості якого – скоростиглість і морозостійкість мали важливе значення в умовах передгірської зони регіону. Про його широке використання фракійцями згадує Ксенофонт (Anab., XII, V, 12). Згідно з висновком Монгайта (1974, с.253), який оперував античними джерелами, кельти мали певні знання в агрономії та використанні добрив для підвищення родючості ґрунтів.

Збір врожаю проводився за допомогою серпів. Довжина їх 25 – 30 см. Лежа дугоподібні, з дещо відігнутих прямим кінцем (рис.4, 21, 23). Борошно зберігали в ямах і великих посудинах – зерновихах. Мелення зерна проходило за допомогою зернотерок і, головним чином, на ручних ротатійних млинах, запроваджених у вжиток кельтами.

Важливу роль відігравало скотарство, особливо в гористій місцевості Верхнього Потисся з пасовищами – полонинами, які сприяли його розвитку. Osteологічний аналіз дозволяє визначити склад стада. До нього входили крупна та дрібна рогата худоба, коні, свині. Особливо широкого поширення отримало вівчарство. Про це свідчать повсюдні знахідки пружинних ножиць і ножів для розкрякування шкір (рис.4, 13, 19). Вівці давали м'ясо-молочні продукти, вовну, шкіру. Додаткові продукти харчування приносило полювання, рибальство та збиральництво. Разом з тим існувало і садівництво, про що свідчить знахідка виноградарського ножа з опідума Галіш – Ловачка (рис.4, 29).

Обробка деревини, як одна з важливих галузей життєдіяльності людини, зародилася ще в епоху палеоліту, але тільки з епохи латену широкого розповсюдження, поряд з сокирами отримують такі знаряддя як тесла, свердла, долота, пили і інші інструменти тесляра (рис.4, 6-9, 20, 24).

Піднесення землеробства не могло бути таким значущим без міських металургійної і металооброблюючої баз. Сотні високопродуктивних знарядь праці і зброї, існування виробничих центрів свідчать про проходження верхньотисяським населенням ступеня простого домашнього виробництва і відокремлення ремесла від землеробства. Ремесло виривається з патріархальних меж, все більш настирливо завойовуючи самостійну роль у виробництві й обміні.

На роль найбільшого регіонального району останньої чверті I тисячоліття до н.е. висувається межиріччя рр.Ботара і Тура. Залишки залізничарного виробництва, у вигляді уламків стінок горнів, шлаку, вапняних конгломератів, як відзначалося вище, зустрічаються тут протягом 10 км від металургійного центру в с.Ново - Клиново до с.Черна. Головною сировиною була болотна руда, не виключене використання і гірських виходів руд. У зв'язку з цим, цікаво згадати давні шахти на схилі гори у с.Оноківці (околиця м.Ужгорода) під назвою "Тадарські діри". Плавління відбувалось у сиродутних горнах, добре відомих у Карпатській улоговині (Crîșan, 1977, p.387-390). 27 пунктів у районі с.Ново - Клиново – Черна могли забезпечити залізом весь регіон. Природно, що для нормального функціонування цих майстерень і, в першу чергу, Ново - Клинова - Черни, вимагались сотні тон руди і вугілля, а відповідно, і участь значної кількості людей. На думку В.І.Бідзілі (1971, с.134) у Новоклинівській околиці існував координатно-галузевий розподіл праці, тобто були свої рудокопи, вуглярі та металурги.

Основна частина заліза виготовлялась у горнах напівназемної конструкції. Згідно з К.Беленіним (Bielenin, 1992, s.61-62), вони складались з двох частин – заглибленого у материк до 0,6 м котловану – шлакозбірника і зведеної над ним конічної шахти висотою до 1 м. Повітря до горну подавалось через отвори в основі шахти або пробитий у землі канал, з'єднаний зі шлакозбірником. Іншої думки українські археологи, спеціалісти в галузі металургії. В основі їх реконструкції горну лежить положення, що глинобитна шахта надбудовувалась не з заглибленого шлакозбірника, а виходила за його боки. Висота шахти не перевищувала 0,3 м (Бідзіля, Вознесенская і др., 1983, с.51-52).

У подібних горнах проводилась екстенсивна виплавка заліза. З завершенням відновлювального процесу шлаки, які заповнювали заглиблення, застигали, утворюючи конгломерати – чушки. Подальша робота горну була неможливою, він руйнувався, а поряд зводились нові горни. З перебігом часу їх залишки заповнювали ділянки (робочі майданчики), які представляли у плані мовби бджолині соти.

Сотні різноманітних виробів з чорного металу і знаряддя праці ковала дозволяють визначити рівень металообробки. Асортимент ковальського інструменту доволі широкий і найбільш представлений колекцією Галіш – Ловачки. Це молоти – кувалди, молоти – ручники, малі й великі ковадла, обдєньки, шліфовані камінці, зубила, пробійники, терпуги (рис.4, 10-11, 14-17). Технічно прогресивний на той час ковальський інструментарій дозволяв майстру проводити доволі складні операції, що засвідчується і самими виробами (сокири, долота, наральники, кліщі, тесла, свердла, наковечники списів і дротиків, мечі, кинджали, металеві пояси, кільця, ланцюги, замки). Згідно з металографічним аналізом, кельтські ковали звали різноманітні сталі з різним вмістом вуглецю. Технологічні дослідження 97 ковальських

виробів (знаряддя праці, зброя) Галіш – Ловачки показали, що біля половини з них відковані з заліза або сирцевої сталі і лише в окремих випадках мала місце термічна обробка – закалювання (Бидзюла, Вознесенская и др., 1983, с.87-100).

Більш ніж половина якісних виробів відковані з металу, що попередньо пройшов спеціальну обробку. Вона підвищувала його механічні якості, а саме цементацію (науглероджування заліза). При цьому використовувались як локальна, так і загальна цементизація.

24 речі відкуті з пакетного металу. У пакет вони поєднані за допомогою ковальського зварювання смуги заліза і м'якої сталі. За цією технологією виготовлялись наральники, серпи, коси, ножі, зубила, але частіше за все втульчасті сокири.

Ковалі Галіш – Ловачки були добре обізнаними з процесом теплового обробки поковок. Найчастіше використовувалась різка або м'яке закалювання (тільки вістря лез). Окремо відзначаємо декілька сокир з високою технікою виготовлення і ретельністю обробки, ймовірно, виконаних за спеціальним замовленням. В основному прості технологічні рішення дозволили майстрам Галіш – Ловачки випускати дешеву продукцію (і в значній кількості) для широкого ринку збуту.

Поряд з обробітком чорного металу широкого розповсюдження отримав обробіток бронзи та срібла. При виготовленні ювелірних виробів (фібули, поясні ланцюжки, персні, ножні та ручні браслети, підвіски) застосовувались різноманітні методи інкрустації, тіснення, золотіння, сріблення.

Особливого розвитку в художньому оформленні отримав пластичний стиль. До його класичних виробів належать фібули з великою рельєфною п'ятою, ножні та ручні браслети, торквеси. Саме на них, а також на речах, що імітують філігрань, сконцентрована увага ювелірів. Основною символічної орнаментики прикрас пластичного стилю в Верхньому Потиссі, як і в інших областях Карпатського басейну, було S-подібна спіраль (Zachar, 1987, s.178).

Художнє оформлення проходило і зброя. На особливу увагу заслуговують піхви угорського стилю. Мечі цього стилю у III ст. до н.е. широко розповсюдились у Карпатському ареалі. До найбільш цікавих відкриттів у регіоні належать піхви для мечів з мотильників Іжковці, Пішколт, Саніслеу і поховання в Кошницях. Частина з них прикрашена мотивом парних драконів, який часто запроваджувався у кельтському світі від Британії до Карпат (Szabó, 1989, s.123) (рис.3, 8-12).

Пізньолатенське мистецтво характеризується серійністю, часто за рахунок художнього вираження, яке обмежується лише декількома виробами з кованих металів і бронзи. Ці вироби є скоріше за все відображенням досягнутого рівня практики, ніж творчого естетичного вираження.

Саме прикраси, речі одягу, зброя і їх художнє оформлення покладено в основу періодизації латенської культури Європи, зокрема, Верхнього Потисся (рис.5).

У II ст. до н.е. до побуту Середньої Європи міцно увійшло гончарне коло. Відомі численні майстерні і навіть цілі селища гончарів, які забезпечували широку околицю високоякісним посудом. У Верхньому Потиссі подібні майстерні досліджувались біля сіл Андрид, Ачин та Добра (Румунія). Відкриті тут гончарні печі, як відзначалося вище, представлені спорудами двохярусної конструкції.

Наявність гончарного кола і спеціальних печей по обсяженню керівника визначало високу якість латенського посуду. Виготовлявся він з ретельно відмученого глиняного тіста. Поверхня, як правило, виривалась лощінням, чорним або коричневим. Основні форми кераміки представлені горщиками, вазоподібними та амфороподібними посудинами, мисками, глечиками, зерновиками (рис.6). Особливо відзначимо графітову кераміку, яка є однією з визначаючих рис латенської культури. Основна форма цього типу кераміки – сфуподібний горщик, іноді з вкритою вертикальними розчосами поверхнею (рис.6, 39-40).

Ремісничка продукція, навіть такого високого рівня, якого вона досягла у II – I ст. до н.е., не могла забезпечити всі необхідні вимоги місцевого населення. Тому багато виробів виготовлялись у домашніх умовах і, в першу чергу, одяг, взуття, і багато інших господарських і побутових речей. Важливе місце серед домашнього виробництва займало виготовлення посуду, більша частина якого формувалась за місцевими взірцями. Це горщики, миски, вази (рис.7).

Існування розвиннутих ремесел і великих виробничих центрів з високою продукцією, розрахованої на широкий ринок збуту, вимагав відповідної системи торгівлі. Реалізація продукції відбувалась не тільки шляхом обміну. Економічний розквіт, який простежується після переходу кельтів від політики експансії до осілого життя, приводить їх до вирішення питання про необхідність власного карбування монет, як еквіваленту вартості. Різноманітність монет пояснюється відсутністю єдиної кельтської держави, тому, кожна суспільна одиниця – плем'я або союз племен, мала свою монетну одиницю (Kolníková, 1978, s.87).

Взірцями для кельтського карбування були античні (грецькі та македонські) монети. Легенди на кельтських монетах указують на синтез античних і домашніх художніх уявлень, які відображали ставлення їх творців до буденного життя та систему світобачення (Kolníková, 1984, s.67).

У питанні про функції кельтських монет існують різні точки зору. На думку одних дослідників, монети місцевого карбування були, у першу чергу, племенними грошима і їх обіг мав внутрішньоплеменний характер, а зовнішня торгівля і надалі залишалась міноюю (Szabó, 1971, old.43). Інші вважають, що монети обслуговували, головним чином,

зовнішню торгівлю (Монгайт, 1974, с.240). Про це свідчить більша кількість знахідок на опідумах, у тому числі і на Галіш - Ловачці, важелів для взвішування грошей, які приймалися за вагою. Згідно з Р.Плайнером (1984, с.187), кельтські гроші, скоріше за все, виконували функції загального еквіваленту вартості, а також могли бути символом представників влади.

Одночасно з монетами кельтського карбування в обігу знаходились тетрадрахми Філіпа II та Олександра Македонського, драхми ілірійських міст Аполлонії і Дірарахії, гето – дакійські монети типів Гуші – Воврієшт, Караш – Северин і Меліешул Ауріт (Kolníková, 1984, с.93). Ці знахідки безпосередньо визначають географію торгівельних зв'язків населення Верхнього Потисся з близькими і більш віддаленими регіонами Карпатського ареалу.

На внутрішній ринок поступали продукти сільського господарства, метал, вироби ремісників. Вивозились, скоріше за все, худоба, шкура, вонна, залізо. З великим відсотком упевненості можна казати про існування посередників у торгівельно – обмінних операціях – купців.

Розвиток сільського господарства, ремесел і товарно – грошових відносин сприяв розкладу первісно – общинного ладу та поглибленню соціальної диференціації. У першу чергу, це визначалось проникненням до регіону кельтів, економіка і соціальна організація яких стояла значно вище за рівень верхньотисських племен. Цезар (VI, 13) виділяв у кельтському суспільстві три шари: друїдів, вершників і народ, що знаходилася на положенні рабів. Друїди (жерці) займались питаннями релігії й одночасно відігравали важливу роль у суспільному житті племені. Крім того, вони мали вагомі знання в галузі астрономії, медицини, філософії і логіки (Цезарь, VI, 14, 6). Повідомлення Цезаря знаходять підтвердження й у римського енциклопедиста I ст. н.е. Плінія Старшого (Nat. Hist., 16, 44). Вершники – це військова аристократія, з якої формувалася кіннота.

Військо кельтів складалось з піхоти та кінноти (Ливий, V, 34, 5; Юстин, XXIV, 6). Остання мала особливе значення та була досвідченішою й сильнішою ніж римська (Полибий, III, 117). Аристократія воювала на колісницях. Взагалі необхідно відзначити, що кінь, особливо верховий, був однією з найбільш шанованих тварин. До пантеону божеств входила Епона – покровителька коней. Про дії кельтів у битвах не натовпом, а із застосуванням відпрацьованої тактики бою свідчить Тит Лівій (V, 38).

На озброєнні кельтів знаходились меч довжиною до 80 – 100 см, спис із важким наверхшам, мандрис – особливий вид дротика. Лук і праща використовувались, але не відносились до основного наступального озброєння кельтів (Страбон, Географія, IV, IV, 3), що підтверджується поховальним інвентарем некрополів і матеріалами поселень, де вони зустрічаються в обмеженій кількості.

Закресне озброєння складалося з великого (до 1 м висотою) прямокутного або восьмикутного щита, металевого шолома з рогами бива або твариною, птахом на тарчі (Чумешть), кольчуги. Необхідно відзначити, що кельти “сколь неслыханно велики ростом” (Ливий, V, 35, 4) мали і відповідне до їх фізичної статури озброєння (Страбон, IV, IV, 3).

Одні галлів складали договорсові саги, виткані із шерсті овець, борочок, які досягали статеви органів і вузлик щитанів (Страбон, IV, IV, 3). Галли відрощували довге волосся, що дало привід римлянам назвати Трансільванську Галлію “косматою”. Коли галли знімали з себе ливі і голими йшли у бій під дике завивання рогів, то наводили жах на своїх ворогів (Полибий, II, 29, 7-8) і тоді римлянам було не до глузувань над одягом і виглядом кельтів.

Свідчення Цезаря й інших античних авторів про соціальну стратифікацію кельтського суспільства підтверджується матеріалами могильників. Було проаналізовано 61 кельтське поховання, які поділені на три групи, кожна з яких за поховальним інвентарем диференційована на дві підгрупи. Підгрупа Ia – воїнські поховання з комплектом озброєнням (меч, спис, щит, іноді бойовий ніж); Ib – заможні жіночі поховання (набір ручних і ножних браслетів, пояси, фібули, кільця); IIa – воїнські поховання з некомплексним озброєнням (звичай відсутні спис і щит); IIb – небагаті поховання (2 – 3 фібули, ніж, пояс, кілька посудин). Сюди зараховуємо і поховання у кам'яній скрині з г.Галіш. IIIa – поховання зі списом, ріже мечем, і посудиною; IIIb – поховання з кількома речами (1-3).

Значна частина поховань (підгрупи Ia, IIa, IIIa), тобто 55,8 % загальної кількості поховань, належить воїнам, що відповідає письмовим джерелам про кельтів, як про народ – воїн, організованих у формі військових дружин. Виокремлена підгрупа Ia представляє привілейовану верхівку латенського суспільства, названу Цезарем (IV, 15) класом вершників. З них особливо виділяється поховання з двома мечами в Фелшу Мере та Розваді. На високе становище в суспільстві небіжчика з Болшо (поховання 2) (Roska, 1915) указує знахідка в могилі залишків візка, в Уйкенізі – шолома (Maklay, 1958). На високий ранг похованого, ймовірно, приймавшого участь в балкиському поході, вказує зруйноване поховання в Чумешть, в інвентар якого входили: шолом, кольчуга та срібні поножі грецького типу (Rusu, Bandula, 1970).

До плеємінної аристократії відносились і підгрупа Ib, яка відзначається багатством і різноманітністю інвентарю. Для I групи характерне не тільки багатство інвентарю, але і значна кількість інгумаций серед військових поховань (13,6 %) і їх повна відсутність серед жіночих.

Друга, найчисельніша група поховань (42,6 %), належала основній виробничій силі кельтського суспільства – народу. Це воїни, ремісники, купці, землероби та скотарі. Їх забезпеченість можна

пояснити збагаченням у період експансії та захоплення нових територій, а також економічним піднесенням у II ст. до н.е.

Третя група відноситься до найбільш низького соціального шару латенського суспільства, який становив, на чому наголошуємо, порівняно незначну частину кельтського населення Верхнього Потисся (21,3 %).

Графічно латенську соціальну структуру можна зобразити як сходинкову піраміду, окремі сходинки якої становлять певні шари суспільства (Вуїпа, 1982, с.422). Вони добре простежуються на кельтських могильниках і представляють зародки виникаючого класового розподілу суспільства, який стрімко посилюється в епоху опшідумів у зв'язку з надзвичайним піднесенням у галузі виробництва.

Існування майнової нерівності підтверджується багатими грошовими та речовими скарбами, які належали племінній верхівці, купцям, а також речами розкоші, доступними лише для заможних шарів населення. Матеріали пам'яток указують на те, що кельти були панівним, привілейованим шаром верхньотиського суспільства. Вони мали всебічні на той час знання у галузі виробництва й економіки, а також мали значні матеріальні ресурси. Враховуючи, що проживання кельтів не було ізольованим, а проходило у постійному контакті з аборигенним населенням, можна зробити висновок, що розвиток виробничих сил і товарно – грошових відносин стимулював розклад родоплемінного ладу у верхньотиського населення і утворення чітко вираженої соціальної структури.

5. Культура кельтів

Кельти, за єдиною думкою вчених, відносяться до індоєвропейської мовної спільноти. Їх мова збереглася до даного часу і виділяється лінгвістами у три гілки: галльська, бретонська та пікська (Росс, 1976, с.16). Її збереження багато в чому пов'язане з давньою фольклорною традицією, що існує до наших днів, коли давні саги та балади вивчаються не з книжок, а на слух від батьків і діда. У торговельних та інших справах кельти користувались грецькою, а пізніше латинською мовами (КМЭ, 2002, с.612).

Віра кельтів у богів, у сили "іншого світу" була настільки глибокою, що релігія у них зливалася з побутом, складаючи невід'ємну частину повсякденного існування. Спільність релігійних вірувань, наявність у всіх племен могутньої касты друїдів (кельтське "друс" – дуб) – жерців (для вступу в неї необхідним був двадцятирічний іскус), а також спільність мови і правової системи, зацікавлення у генеалогії, історії, міфології, традиції усного фольклору збереглися в кельтомовних районах Європи до наших днів. Можна припустити, що значну роль у цьому зіграла ірландська письмова література, яка склалася біля V ст. н.е. (КМЭ, 2002, с.39-42, 509-510).

Про вірування галлів і їх надзвичайну набожність повідомляє Цезар (VI, 16-17). У сукупності з іншими античними джерелами ці дані дозволяють відновити пантеон божеств кельтів. Його основними патронами були Тараніс – бог війни й грому, якому приносили людські жертви; Тутатес – бог охоронець всього кельтського племені; Беленус – Аноллон. Усі галли вважали себе нащадками Діта (Цезарь, VI, 18). Строна, яка асоціювалася з лікуванням, зображувалася зі змією, що скрутилася на її руці. Завдяки своїм рухам змія часто ототожнювалася з протіною водою, яка мала особливе значення в релігії (КМЭ, 2002, с.314, 395). Більшість святилищ розміщено біля водоймиць і джерел, рідкочи і таке, як Рібемон – сюр – Анкр (більш ніж 5000 кістяків людських жертв, розкопаних на сьогоднішній день). Найчастіше використовувалися для святилищ природні елементи ландшафту – священні дубові гаї (Брюно, Бюкзеншоц, 1990, с.138-139).

Античні джерела (Страбон, IV, IV, 5) і дані археології свідчать про широку розповсюдженість культ відтятої голови, свого роду символ значущості – релігії кельтів (як хрест – символ християнства). Кельти вважали голову місцем перебування душі і думали, що голова здатна існувати сама по собі, без усього іншого тіла. Можливо, саме цим пояснюється той факт, що кельти, за свідченням давніх джерел, намагалися відразу відтяти вбитому ворогу голову і часто прив'язували відрубані голови до ший своїх коней. Потім вони настромляли ці голови на кілки частоколів біля своїх поселень або навіть на дахи власних домів, подібно до того, як деякі мисливці і зараз вивішують на стінах голови оленів – трофеї полювання. Чим знатнішим і впливовішим був власник відрубаної голови, тим більше слави це приносило воїну – кельту, трофеем якого вона стала. За окремими даними, кельти іноді доволі довго зберігали голови найбільш ушавлених ворогів, бальзамуючи їх кедровим маслом і тримаючи в особливих скриньках. Свідчення того, що кельти відрубували ворогам голови, використовуючи їх в якості трофеїв, були знайдені римлянами, які в одному з походів розгромили кельтське плем'я салтів. Здивовані римляни побачили святилище, зведене саліями в Антремоні (Прованс), яке присвячувалось культу відтятих голів. Там були і різні голови з деревини, і рештки справжніх людських голів. Черепи людей і набальзамовані голови також знайдені на кам'яних стовпах (колоннах) в околицях Рокепертюза в Бушес – де – Рон (КМЭ, 2002, с.496-498).

Про існування людських жертвоприношень у галлів в I ст. до н.е. повідомляє Цезар (VI, 16), як пережиток відмічається етнографами у сучасній Шотландії у Вальпургієву ніч (з 30 квітня на 1 травня). Мета проведених ритуалів – зберегти новонароджені паростки посівів, отримати добрий врожай, зберегти стада та отримати приплід (Гроздова, 1977, с.99-100).

З культом мертвих у кельтів пов'язана постать дикого кабана – вепра. Його зображення у вигляді бляшок і статуєток найбільш

розповсюджені у пластині тварин кельтського світу (рис.8, 3). Вепра за його злобу вважали священним звіром, який асоціювався з війною. Бойові шоломи кельтських воїнів часто прикрашалися гребенями у вигляді вепра. Його зображували з оскаленими іклами – ознака, що звір готовий кинутися в атаку. Зустрічається вміст до могил частин кабана або, навіть, відомі його окремі поховання, як, наприклад, у Шопронь – Бейчідомбі (Fili, 1956, s.508; Szabó, 1971, old.68).

Кельти були майстерними вершниками, а на битву з ворогами часто виїжджали на колісницях. Коней шанували не тільки за їх роль у бою, але і за швидкість, криву, сексуальну силу. Значення коня в культурі кельтів (як і вепра) було настільки великим, що звичайною практикою були жертвоприношення коней. Їх шанування має прояв на легендах монет, де зображені боги – вершники. Богиня коней – Елона (по-кельтськи “лошадь”). Символом мудрості і пізнання у кельтів був лосось (КМЭ, 2002, с.534-535, 549, 636).

Віра в потойбічне життя, у першу чергу, зафіксована даними могильників, поховання яких доволі широко представлені предметами озброєння, прикрасами й елементами одягу.

Згідно з Бін Росс: бик, сокіл, вепр, лосось, священні води моря, річок та озер, зброя, що має дивну силу, поклоніння відтятий голові – все це суттєві елементи релігії та міфології кельтів – жричників; вірування, пов'язані з обожнюванням цих тварин і речей, відігравали важливу роль у їх повсякденному житті і багато в чому обумовили культурну спільність кельтських племен, що мешкали на широких, віддалених один від одного просторах і далеко не одйорідних в етнічному відношенні (Росс, 1976, с.6).

Фольклорні традиції свідчать про наявність в язичницьких кельтських культах загального для всіх вірування у безсмертя душі; душа, як вважали кельти, не гине зі смертю людини, а переходить знов і знов до різних тілесних оболонки – інших людських істот, тварин і навіть неживих речей. Про те, що такі уявлення дійсно були спільними для кельтів, говорять й інші численні джерела.

Свідчення кельтських літературних пам'яток і сучасного фольклору підтверджуються творами грецьких і римських авторів. У них також неодноразово зустрічаються згадки про віру кельтів у потойбічне життя в духовному і навіть фізичному розумінні, про їх увісненість, що в “іншому” світі їх чекає нове народження, про відсутність у них страху перед “світом іншим” (Ирландские саги, 1961; Цезарь, VI, 14; Страбон, IV, 44; Дюдор, V, 28, 6).

Потойбічний світ кельтів не походив на похмуру преісподню середземноморських релігій; навпаки, він змальовувався їм місцем, де самих бажаних для язичника – кельта радощів – бенкетів, поєдинок, святкувань, набігів, полювань, скачок, розповідей про пригоди, любов гарних жінок, насолоду красою природи і такого іншого – набагато більше, ніж навіть на землі.

Про рівень розвитку техніки кельтів свідчать численні знаряддя праці, знайдені під час археологічних розкопок пам'яток, у першу чергу, опіддумів.

Менше даних про рівень їх наукових знань. У цьому відношенні важливою є знахідка в департаменті Вогези (Франція) пластинок з кістки із зображеннями знаків зодіаку і місячно – сонячної системи. Надписи виконані грецьким алфавітом, але назви туземні, враховуючи і розподіл року на 36 декад (Носенко, 1991, с.283).

На півночі й у центрі Галлії часто трапляються знахідки стел із місцевого каменю з грубо висіченими рельєфними зображеннями найчастіше бога з молотом, жіночого божества, божества з торквесом і численних відтятих голів.

Найбільш відомою є скульптура із сакральних центрів в Антремоні й Рокпертоз – свідчення наявності храмової скульптури й архітектури (чотирикутні в плані святилища, в яких знаходилися статуї і рельєфні зображення). До святилища вели сході, по боках яких знаходилися зображення божеств, стели із зображенням відтятих голів і інші для них (Носенко, 1991, с.283).

Кельтське мистецтво за своїм значенням і самобутністю – одне з видатних явищ художнього розвитку в історії людства. Для епохи гальштату характерні геометричні візерунки, а в період лагону переважає криволінійний малюнок. До середини V ст. до н.е. в кельтському мистецтві намітлися домінуючі мотиви орнаментики, запозичені у греків, – пальметта і меандр. Однак кельтам було притаманно уникати у своїй творчості будь – якого подражання природним формам флори та фауни. В їх руках все набувало чисто декоративний характер, який відобразився на виготовленні всіх тих речей, які оточували кельтів у повсякденному житті і в бою.

В IV ст. до н.е. виникає так званий вальдальгесгеймський стиль. Для нього характерний малюнок з вплетеними зображеннями людей і тварин у спотвореній формі. Чистота ліній поступається місцем складному криволінійному малюнку і переважанню орнаменту. При цьому багата фантазія гармонізує з дивним відчуттям композиції (Szabó, Petres, 1992, p.19-21).

Особливо відзначаємо художню обробку металу, прийоми якої надзвичайно різноманітні: лиття, карбування, холодне кування, інкрустація напівдорогоцінним камінням. Надзвичайно різноманітні прикраси й елементи одягу, металевий та керамічний посуд. Цілоком і повністю породженням Кельтики була емаль, невідома народам античності, поки вони не дізналися про неї від кельтів. Ще в III ст. до н.е. прикраси з емаллю були диковинками у Середземномор'ї. Виготовлялися вони в майстернях опіддумів, зокрема, розкопаних в Бібракці (Роллестон, 2004, с.21).

Значну увагу кельти приділяли художньому оформленню мечів, наконечників списів, шоломів і кіньської зброї, тобто тих речей, які

представляли особливу цінність для кельтів - воїнів. Серед речей захисного озброєння варто відзначити шолом з поховання в Чумешть, на тарці якого був розташований сокіл з шарнірами на крилах (рис.8, 1).

Кельтське мистецтво та світосприйняття знайшло відображення і в оформленні монет. На перших порах це була безпосередня імітація тетрадрахм Філіпа та Олександра Македонського. Далі кельтські майстри все більше звільнялись від залежності взірців і оформлення карбування монет отримало ознак кельтського художнього виразу. Зазвичай на реверсі містився вершник, кінь, вовк, лев, ведр. За всією ймовірністю, якості цих тварин повинні були символізувати характер людей, зображених на аверсі. Можливо також, що мова йде про тотемні символи окремих груп населення. Разом з тим зустрічаються і міфологічні мотиви (кентавр, грифон, гарпія), що має витоки у магично-релігійних уявленнях Середземноморсько-Егейського світу (Kolniková, 1978, s.86-87).

І на завершення. Сучасний стан вивчення культури Верхнього Потисся III – середини I ст. до н.е. дозволяє стверджувати, що її розвиток проходив безпосередньо під егідою кельтів. З їх приходом різко змінюється побут і економіка місцевого північнофракійського населення. На високий шабель розвитку піднімається чорна металургія, виготовлення високоякісних знарядь праці та зброї. Розповсюджується гончарне коло, виникають товарно – грошові відносини. Вивчення поселень і могильників регіону дозволить визначити латенську культуру Верхнього Потисся як кельто – фракійський симбіоз.

Наприкінці I тисячоліття до н.е. латенська культура досягає своєї найвищої, заключної фази розвитку, який набув форми перших цивілізацій міст варварської Європи, перервану зовнішніми факторами. На заході ударами германців і завоюваннями Галлії Римом, на сході – експансією даків. Подальша історія населення Верхнього Потисся безпосередньо пов'язана з першими державними утвореннями північних фракійців у Карпато – Дунайському ареалі. Але, не треба забувати, що основа економіки епохи античності в регіоні закладена кельтами, традиції яких в галузі техніки збереглися і в римській час.

Котигорошко В.Г.

Верхнее Потисье в эпоху латена (Резюме)

В статье рассматривается период конца IV – первой половины I в. до н.э., определённый как время существования в Верхнетисском регионе латенской культуры.

В отечественной историографии кельтам – носителям латенской культуры уделено довольно незначительное место, так как их присутствие отмечается только на территории Закарпатской области, частично в Северо – Западном Причерноморье (галаты). Поэтому в начале работы даётся краткое изложение происхождения кельтов – галлов, а затем на основании археологических источников рассматривается период их пребывания в Верхнем Потисье. В заключение уделяется внимание хозяйству, социальной организации и идеологическим представлениям кельтов. При этом подчёркивается, что латенская культура Верхнетисского региона представляет собой фрако – кельтский симбиоз. Кроме того отмечается, что внедрение кельтов в местную северофракийскую среду приводит к резким изменениям материальной культуры. Широко распространяются передовые достижения в чёрной металлургии, повсеместно используется гончарный круг, вводятся товарно – денежные отношения, создаётся внутренний рынок.

Котигорошко В.Г.

Upper Tisza Region in the Period of Laten (Summary)

The period of the end of IV – first half of I BC, which is defined as a time of Laten Culture in Upper Tisza region, is considered in the article.

National historiography pays not enough attention to Celts – bearers of Laten Culture. The reason was that their presence was defined only on the territory of Zakarpatska oblast and partially on the North-West of the Black Sea (Galats). Because of this fact, there is a brief explanation of Celtic – Gaelic origin in the beginning of the work. Then, using archeological sources the period of their stay in Upper Tisza region is considered. In conclusion, certain attention is paid to Celtic economy, social structure, and ideological imaginations. It is highlighted that Laten Culture of Upper Tisza region was a symbiosis of Tracians and Celts. Except this, it is pointed out, that Celtic infiltration in a local Northern Tracian environment caused sharp changes in material culture. Cutting-edge technologies in black metallurgy became widely spread, potter's wheel also became widely used, currency was introduced, and a sort of local market appeared.

Література

- Баке К. Богатство земных недр. - М., 1986.
- Бідзія В.І. Поселення Галіш - Ловачка // Археологія. - 1964. - 17. - С.92-143.
- Бідзія В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. - К., 1971.
- Бідзія В.І., Вознесенская Г.А., Недовалко Д.П., Пивьков С.В. История чёрной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. - III в. н.э.). - К., 1983.
- Брюно Ж.-Л., Бюкзеншоц О. Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // ВДИ. - 1990. - № 3. - С.131-142.
- Геродот. История в 9-ти книгах. - М., 1972; К., 1993.
- Гроздова И.Н. Народы Британских островов // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (конец XIX - начало XX в.). Весенние праздники. - М., 1977. - С.88-109.
- Ирландские саги. - М.-Л., 1961.
- Кельтская мифология. Энциклопедия. - М., 2002. (КМЭ).
- Колосовская Ю.К. Кельты, иллирийцы, фракийцы на Дунае // История Европы. - М., 1988. - Т.1. - С.504-511.
- Колосовская Ю.К., Шкунаев С.В. Кельты в Европе первой половины I тыс. до н.э. // История Европы. - М., 1988. - Т.1. - С.203-211.
- Котигорошко В.Г. Роль монет в системе взаимосвязей Римской империи и населения северо-восточной окраины Карпатского ареала // Carpatica - Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. - Ужгород, 2001. - Вып.13. - С.145-158.
- Куликова Ю.В. Рим и галлы до проконсульства Юлия Цезаря // Вопросы истории. - М., 2001. - №11-12. - С.144-151.
- Ливий Тит. История Рима от основания города. - М., 1989. - Т.1; 1991 - Т.2.
- Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. - М., 1974. - Т.2.
- Мортон А.Л. История Англии. - М., 1950.
- Носенко Е.Э. Кельтская археология на страницах журнала "Gallia" // ВДИ. - 1991. - №3. - С.279-287.
- Павловская А.И. Греция и Македония в эпоху эллинизма // История Европы. - М., 1988. - Т.1. - С.389-445.
- Павсаний. Описание Эллады / Пер. С.Кондратьева. - М., 1938-1940. - 1-П.
- Плутарх. Избранные жизнеописания. - М., 1987. - Т.2.
- Полибий. Всеобщая история. - СПб., 1994. - Т.1.
- Попович І.І. Куштановицька група пам'яток // Пам'ятки гальштанського періоду в межріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. - К., 1993. - С.250-286.
- Роллестон Т. Мифы, легенды и предания кельтов. - М., 2004.
- Росс Эми. К истории кельтского языка. Кто же были кельты? // Курьер ЮНЕСКО. - 1976. - С.6-8, 16.
- Смирнова Г.И., Бернякович К.В. Происхождение и хронология гальштанских куштановицького типа Закарпаття // АСГЭ. - 1965. - Вып.7. - С.89-115.
- Сова - Гмитров П. Великогораздовский клад варварских монет // ВЗ АУБАВ. - 1961. - №4. - С.134-136.
- Страбон. География. - Л., 1964.
- Цезарь Гаий Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о галльской войне. - М., 1991. - Т.1.
- Шкунаев С.В. Кельты в Западной Европе V - I вв. до н.э. // История Европы. - М., 1988. - Т.1. - С.492-503.
- Юстин. Эпистома сочинения Помпия Трога // ВДИ. - 1954. - №4.
- Bader T. Tezaurul monetar cu imitatii de tip Filip II descoperit la Farslung (jud. Satu Mare) // AMN. - 1975. - XII. - P.75-92.
- Bader T., Lazin Gh. Marturii arheologice din județul Satu Mare. - Satu Mare, 1980.
- Benadik B. Mladohalštatske nálezy v dobe laténskej // ASM. - 1964. - 1. - S.85-92.
- Bereš J., Tomašová B. Druhá etapa zahraničného výskumu v Prešove // AVANS. - 1989. - S.28-29.
- Bielenin K. Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich. - Kielce, 1992.
- Böhm J., Jankovitch J.M. Mohyľové pohrebiste v Kuštanoviciach // Carpatica. - Praha, 1936. - 1. - S.33-80.
- Bóna I. Szabolcs - Szatmár megye régészeti emlékei I // Szabolcs - Szatmár megye műemlékei. - Budapest, 1986. - I. - Old.15-91.
- Budinský - Krička V. Keltsky žiarový hrob z Kralovského Chlmca, okr. - Trebišov // AR. - 1975. - 4. - S.390-398.
- Bujna J. Spiegelung der Sozialstruktur auf Laténezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken // PA. - 1982. - LXXIII. - S.312-431.
- Crășan I.H. Burebista și epoca sa. - București, 1977.
- Dvořák P. Odkryté dejiny. - Bratislava, 1975.
- Eisner J. Slovensko v pravéku. - Bratislava, 1933.
- Filip J. Keltové ve střední Evropě. - Praha, 1956.
- Gašaj D., Močalová H. Keltské žiarové hroby z Valalíkov - Košťan // HC. - 1987. - 18. - S.247-262.
- Honning J. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. // Zeitschrift für Archäologie. - 1977. - 11. - S.181-206.
- Hunyady I. Kelták a Kárpátmedecében (Leletanyag - Fundstoff), Régészeti füzetek. - Budapest, 1957. - 2.
- Kolníková E. Keltké mince na Slovensku. - Bratislava, 1978.

- Kolniková E. Hromadný nález keltsko - dáckých mincí z Ptičia. Príspevok k hospodársko - spoločenským dejinám východného Slovenska // SN. - 1980. - VI. - S.29-98.
- Kolniková E. Načrt problematiky keltského mincovníctva na Slovensku // SN. - 1984. - VIII. - S.27-84.
- Kotigoroško V. Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. - IV e.n. (Perioadele La Tène și romană). - București, 1995.
- Kuzmová K. Nižinné sídliská z neskoršej doby laténskej v strednom Podunajsku // SA. - 1980. - XXVIII. - S.313-340.
- Lazin Gh. Descoperiri dacice din sec.III î.e.n. - I e.n. în județul Satu Mare // SMSC. - 1982. - V-VI. - P.69-91.
- Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére. - Munkács, 1912. - T.II.
- Makkay J. Az Ujkenézi (Cserepeskenezi I) kelta Leletek // NJAME. - 1960. - I. - Old.24-29.
- Mihálik J. A Felső - Mérai La - Tène - Kori vasleletrő // AÉ. - 1905. - XXV. - Old.261-266.
- Mirošayová E., Tomašová B. Povodie Torusy a Tople v dobe laténskej // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. - Krosno, 2004. - S.181-195.
- Müller R. Késővaskori vaseszközlelet Petneházáról // NJAMÉ. - 1983. - XVIII-XX. - Old.61-74.
- Németi I. Cuptoare de ars ceramică din epoca Laténe de la Andrid (jud. Satu Mare) // SCIVA. - 1974. - XXV. - P.579-583.
- Németi I. Descoperiri arheologice de pe teritoriul localității Moflinu Mic (jud. Satu Mare) // SMSC. - 1987. - VII-VIII. - P.101-114.
- Németi I. Necropola Laténe de la Pișcolt, jud. Satu Mare. I // Traco - dacica. - 1988. - IX. - P.49-73.
- Németi I. Necropola Laténe de la Pișcolt, jud. Satu Mare. II // Traco - dacica. - 1989. - X. - P.75-114.
- Németi I. Necropola Laténe de la Pișcolt, jud. Satu Mare // Thraco - dacica. - 1992. - XIII. - P.59-112.
- Oleędzki M. Transkarpatskie powiązania kulturowo-osadnicze w epoce La Tène. Zarys problematyki // Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. - Krosno, 2004. - S.123-135.
- Pastor J. Keltský žiarový hrob v Košťanoch // AR. - 1959. - 4. - S.526-528.
- Pleiner R. Závěr kolokvia // SN. - 1984. - VIII. - S.183-192.
- Roska M. Kelta sírok és egyéb emlékek Balsárról // Dolgozatok - Kolosvar. - 1915. - VI. - Old.18-45.
- Rusu M., Bandula O. Mormintul unei capetenii celtice de la Ciumesti. - Baia Mare, 1970.
- Sedláčková H., Waldhauser J. Laténská pohřebiště ve středním Polabí, okr. Nymbyrk Galați, 1993.

- Itanciu I. Descoperiri din doua jumătate a mileniului I î.H. și mileniul I d.H. în județul Maramureș // EN. - 1992. - II. - P.169-188.
- Szabó M. A kelták nyomában Magyarországon. - Budapest, 1971.
- Szabó M. Das keltische Drachenspaarmotiv // CAH. - 1989. - S.119-128.
- Szabó M., Petres E.F. Decorated Weapons of the La Tène iron age in the Carpathian Basin. - Budapest, 1992.
- Vizdal J. Zachranny výskum keltského pohrebiska v Ižkovciach // SA. - 1976. - XXIV. - I. - S.151-190.
- Vizdal J. Dalšie hroby na keltskom pohrebisku v Ižkovciach // AR. - 1983. - 5. - S.488-491.
- Winkler I. Tezaurul de denari romani de la Satu Mare // Tezaurul monetare din județul Satu Mare. - Satu Mare, 1968. - P.19-36.
- Zahar L. Keltské umenie na Slovensku. - Bratislava, 1987.
- Zirra VI. Un cimitir celtic în nord - vestul României. - Baia Mare, 1967.
- Zirra VI. Noi necropole celtice în nord - vestul României (Cimitirele rituale de la Sănișlău și Dindești) // SMSC. - 1972. - P.151-196.

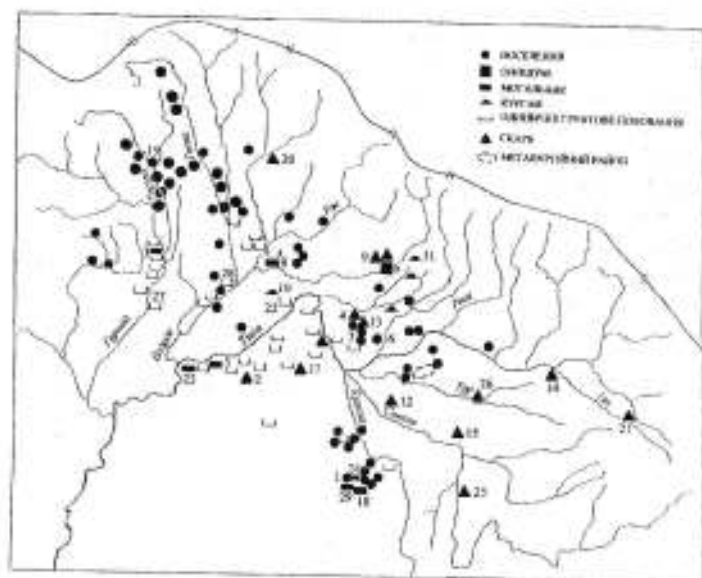

Рис.1. Карта розміщення пам'яток латенської культури Верхнього Потисся. Основні пам'ятки: 1-Береа; 2-Буй; 3-Валалікі-Коштяни; 4-Велика Гораздовка; 5-Гава; 6-Галліш-Ловачка; 7-Дідово; 8-Іжковці; 9-Клячаново; 10-Краловські Хлмець; 11-Куштановиця; 12-Лазурь; 13-Мала Бігань; 14-Сігеґула Мармацей; 15-Медісшул-Аурит; 16-Мужісно; 17-Петнехаза; 18-Пішколт; 19-Прешов; 20-Птічье; 21-Розавлеа; 22-Розваль; 23-Саболч; 24-Саніслеу; 25-Тулієш; 26-Турудунг; 27-Фелшу Марс; 28-Цейков; 29-Чумешть.

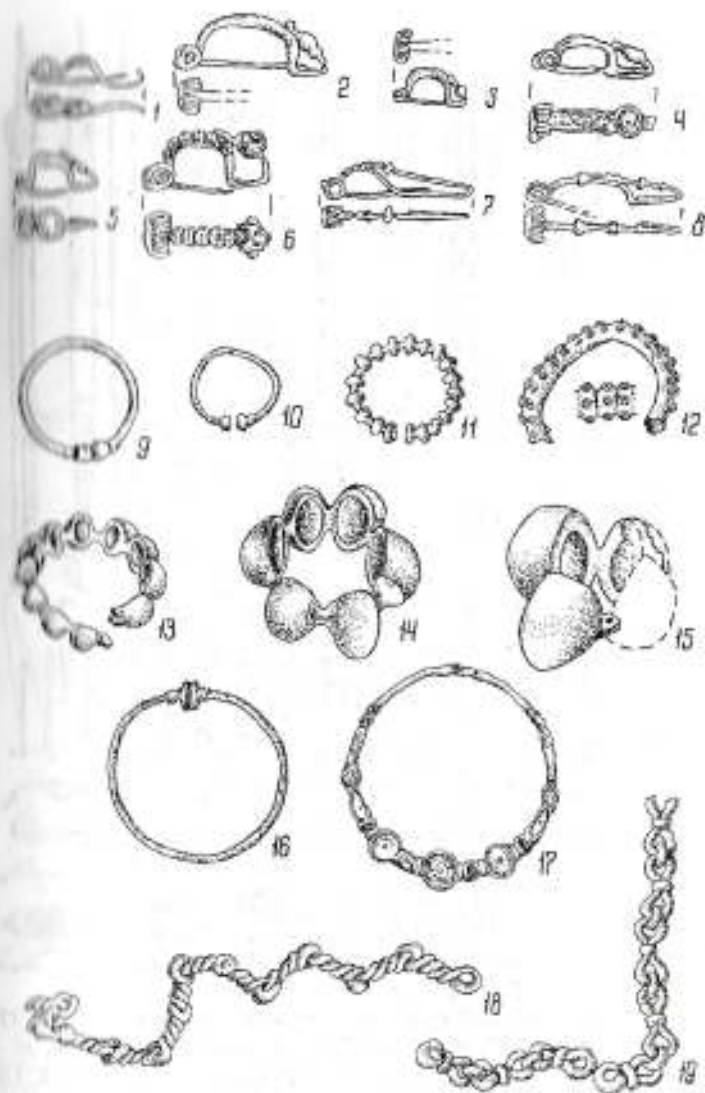

Рис.2. Пішколт. Прикраси, приналежності одягу поховань могильника (по І.Немети).

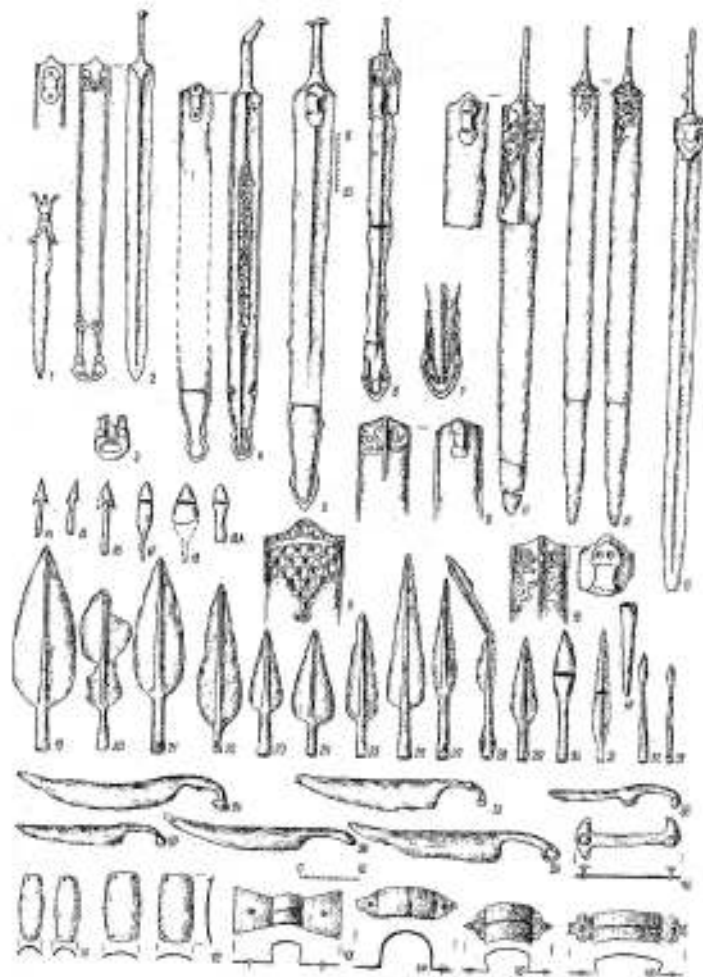

Рис.3. Зброя носіїв латенської культури Верхнього Потися. 1, 14-18, 32, 37 – Галліш-Ловачка; 2, 4, 29-30, 34, 41-42 – Пішколт; 3, 22, 27-28, 36 – Фелшу Мере; 5, 38, 44 – Чумешть; 6, 19 – Саніслеу; 7 – Уйкеніза; 8, 10, 11, 13, 18А, 23-26, 39, 43, 46 – Іжковці; 9 – Кошице; 12, 45 – Бодрогдалом; 20 – Розвадь; 21, 33, 35 – Валакі-Коштян.

Рис.4. Зброя праці латенської культури Верхнього Потися. 1-2, 4-10, 13-17, 19-22, 24-25 – Галліш-Ловачка; 3, 11, 28, 23 – Петнехаза.

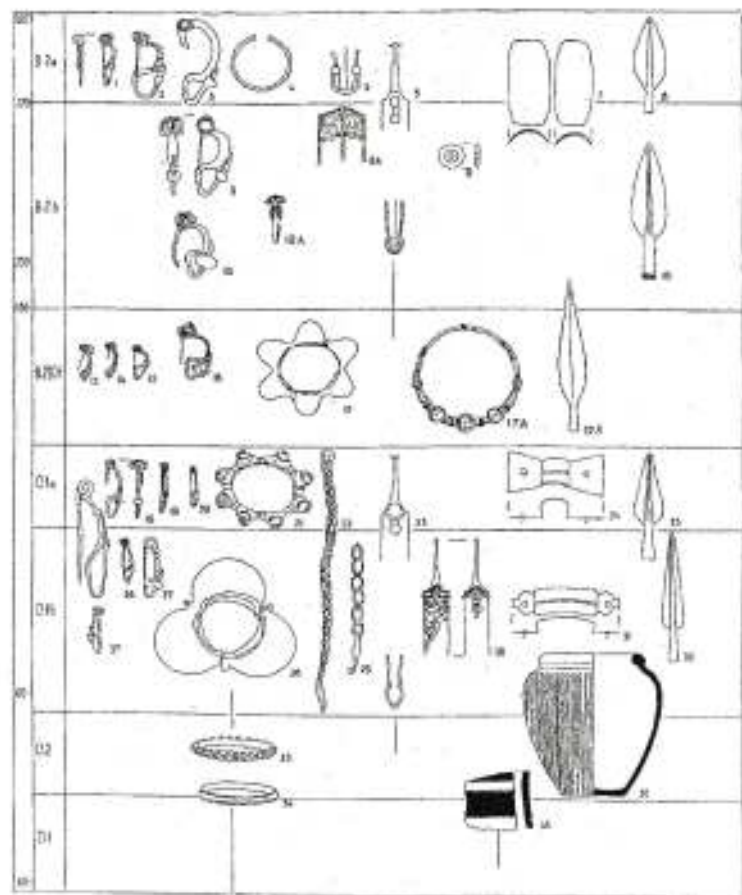

Рис.5. Хроноіндикатори латенської культури Верхнього Потися.

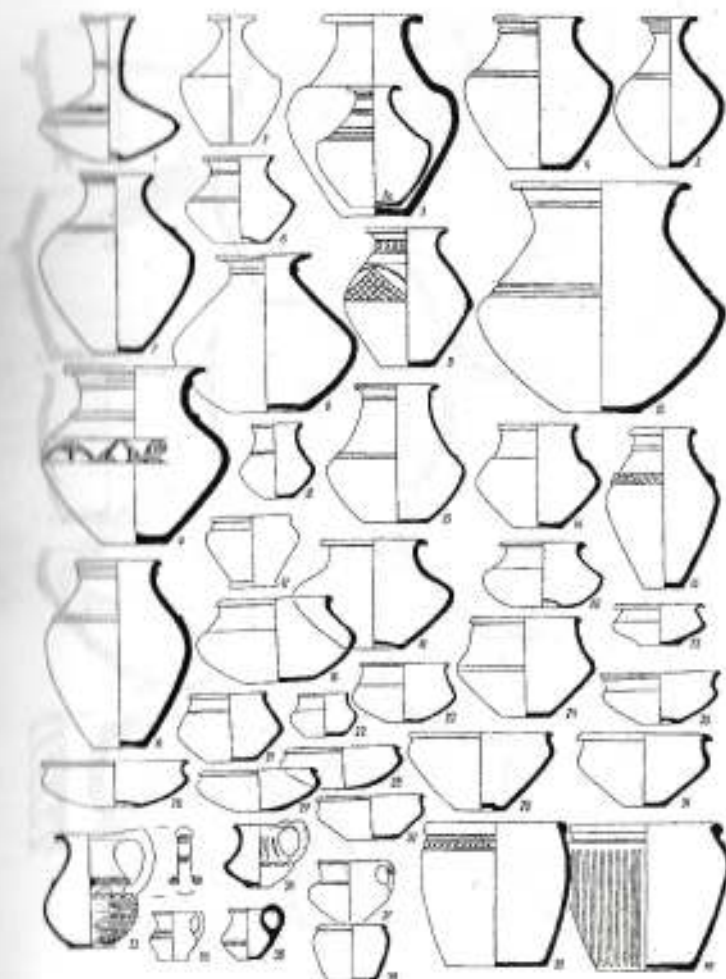

Рис.6. Круглий посуд пам'яток латенської культури Верхнього Потися. 1, 3-4, 15, 33-34 – Пішколт; 2 – Бодрог-Галлом; 3А, 39-40 – Галліш-Ловачка; 5, 7, 16, 18-19, 21, 24, 31, 38 – Чумешть; 6, 8, 13, 20, 22-23, 26 – Валалікі-Коштяні; 9 – Болшо; 10 – Розвадь; 11 – Муфтіну-Міц; 12, 17 – Іжковці; 14, 35 – Кразовські Хлмець; 25 – Мужисво; 27-29 – Баста; 30-37 – Кошце; 32 – Виноградово II; 36 – Мукачево.

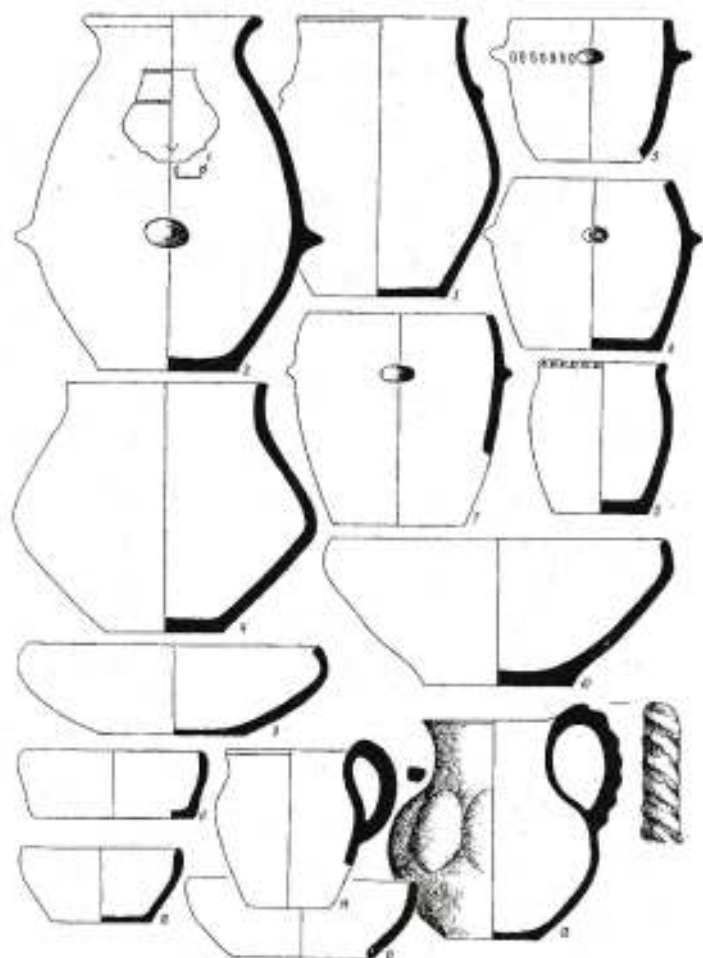

Рис.7. Основні форми ліпного посуду пам'яток латенської культури Верхнього Потисся. 1 – Чумешть; 2, 6 – Пішколт; 3 – Валалікі-Копцзяні; 4 – Береги; 5, 15 – Галіш-Ловачка; 7-8, 11, 13 – Мужисво; 9-10, 14 – Бақта; 12 – Виноградово II.

Рис.8. Пластика кельтів Верхнього Потисся. 1 – шолом (Чумешть); 2 – чоловік, 3 – вепр (Велика Бігань).